

Duchowieństwo diecezjalne i zakonne na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w XIV wieku

Wiek XIV to już w pełni wykrystalizowane zarówno granice diecezji kamieńskiej i lubuskiej, jak i struktury kościelne wspomnianych biskupstw. Ta bogata rzeczywistość kościelna to wielka zasługa posługujących tutaj biskupów, ale także duchowieństwa zarówno diecezjalnego, jak i zakonnego. O procesie utrzymywania i wzbogacania o nowe urzędy, instytucje i stowarzyszenia, a także wspólnoty zakonne omawianych biskupstw traktuje niniejszy artykuł naukowy.

Prezentacja dwóch biskupstw niejako wymusiła układ pracy. Każdy punkt składa się z trzech podpunktów prezentujących w ramach danego biskupstwa granicę, a następnie osiągnięcia duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego. Oczywiście, występująca pewna dysproporcja co do wielkości treści pomiędzy prezentowanymi biskupstwami wynika z ich dużej różnicy terytorialnej (dużo mniejszego lubuskiego), a przez to i zakresem prezentowanej treści. Z powodu ograniczonej objętości artykułu, autor zmuszony był dokonać dużej syntezy. Niemniej istotne pola posługi kapłańskiej zostały tutaj uwypuklone.

1. Biskupstwo kamieńskie

1.1. Granice diecezji

Omawiając posługę duchowieństwa zarówno diecezjalnego, jak i zakonnego w tym czasie, nie sposób chociażby nie zarysować okręgu ich pracy. Należy podkreślić, że w tym czasie granice biskupstwa kamieńskiego pokrywały się z terytorium ówczesnego państwa zachodniopomorskiego. Biskupstwo sąsiadowało: od zachodu z diecezją w Swarzeniu (a wyznaczała ją rzeka Ryck oraz miejscowości Widz, Wotenick i Nebel), od południowego zachodu z biskupstwa-

mi w Hobolinie (Havelbergu, granica biegła na linii – Landbraffben, Tollense Brednie Mała Piana) i Brennie (Brandenburgu, granica biegła pograniczem brandenbursko-rugujskim), a od południa granicę jego stanowiła rzeka Warta. Oddzielała ona biskupstwo kamieńskie od diecezji w Lubuszu (granica winna bieć rzeką Wartą, ale ostatecznie dekretem legata papieskiego Gwidona z 7 grudnia 1266 r. ziemia tuczeńska została przyznana biskupstwu kamieńskiemu, a ziemia kostrzyńska – biskupstwu lubuskiemu). Od południa graniczyła ona – wzdłuż Warty, Noteci i Drawy – z biskupstwem poznańskim, od południowego wschodu z arcybiskupstwem gnieźnieńskim (archidiakoniat w Słupsku należał do biskupstwa kamieńskiego) i od wschodu z diecezją wrocławską (z granicą na Łebie, ziemia bytowska należała do biskupstwa kamieńskiego)¹.

W skład biskupstwa kamieńskiego wchodziło 10% terytorium Meklemburgii i ok. 20% terytorium Brandenburgii – Ziemia Wkrzańska i większość Nowej Marchii.

1.2. Duchowieństwo diecezjalne

W XIV wieku na stolicy biskupiej zasiadało 11 biskupów². Było też 4 elektów³. W rządach diecezją wspomagało ich 8 biskupów pomocniczych⁴.

Biskupi ci nie posiadali żadnej władzy, o ile nie piastowali równocześnie jakiegoś innego urzędu. Ich zadanie polegało przede wszystkim na zastępowaniu biskupa ordynariusza w czynnościach pontyfikalnych, takich jak: udzielanie sakramentu bierzmowania, święceń kapłańskich, konsekracja kościołów, ołtarzy, kielichów. Przy tego rodzaju ich sytuacji nie prowadzili i nie mogli mieć własnej kancelarii.

Pierwszym z nich był cysters Kono (Konrad) biskup tytularny Megary w Grecji. Na biskupa został powołany najpóźniej w pierwszej połowie 1320 r.

¹ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, „Roczniki Humanistyczne” (1987)2, s. 41-59. Autor na końcu swego artykułu zamieszcza obszerny wykaz literatury przedmiotu. Z niemieckich historyków najlepszym ujęciem tematu jest artykuł J. Petersohna, *Die räumliche Entwicklung des Bistums Kammin*, „BStudien Neue Folge” (1971)57, s. 7-25. Por. także B. Kumor, *Granice metropolii*, t. 18, s. 339-344.

² E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002, s. 12-61 oraz K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy (X-XX w.)*, Koszalin 2003, s. 27-185.

³ E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 25-55.

⁴ W historii diecezji kamieńskiej było 18 biskupów pomocniczych. W przypadku biskupów pomocniczych rekrutowali się oni głównie z szeregów zakonnych. Na ową liczbę 18 biskupów, aż 14 było zakonnikami: 6 dominikanów, 4 – augustianów, 2 – cystersów, 1 – nieznaney proveniencji i 1 franciszkanin. Zob. E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 12-61 i R.K. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 189-217; G. Wejman, *Organizacja kościelna Kamienia Pomorskiego w latach 1124-1544*, Szczecin 1997, s. 233. Należy tutaj dodać, że R.K. Prokop (*Biskupi zachodniopomorscy*, s. 207) wymienia jeszcze jednego biskupa pomocniczego – Jakuba biskupa Konstancji (1396).

W diecezji kamieńskiej pojawił się w początkach 1335 r. (lub wcześniej). W dniach 17, 24, 25 i 27 lutego 1335 r. dokonał w opactwie cystersów w Darguniu k. Dymina (ziemia meklemberska) poświęcenia cmentarza, obejścia (ambitu) kościoła klasztornego i pięciu ołtarzy wewnątrz świątyni, a 3 marca tegoż roku nadał temuż klasztorowi odpust. Dzień wcześniej (2 marca) transumował dwa dokumenty wystawione dla tutejszego opactwa z datą 4 stycznia 1327 r. przez księcia meklemberskiego Henryka II i przez władze pobliskiego miasta Gnoiën. W obu aktach występuje z tytułem: *frater Cono, Dei et Apostolice Sedis gracia Magariensis ecclesiae episcopus, vicarius ac gerens vices reverendi in Christo patris ac domini Frederici, episcopi Caminensis*⁵.

Drugim biskupem pomocniczym był franciszkanin Henryk de Apolda. Wywodził się on z Apoldy k. Weimaru. 3 lipca 1329 r. został mianowany przez papieża Jana XXII tytularnym biskupem Lepanto w Grecji. Jako biskup tytularny posługiwał w diecezji Halberstadt (1331), potem w rodzinnej metropolii mogunckiej, z przeznaczeniem dla Erfurtu (1338), a następnie był biskupem pomocniczym w Hildesheimie (1339). Zimą roku 1342/1343 pełnił posługę w diecezji kamieńskiej. Wiemy, że jako biskup pomocniczy Kamienia Pomorskiego 9 grudnia 1342 r. udzielił odpustu kościołowi klasztornemu augustianów-eremitów w Chojnie. Z kolei 12 marca 1343 r. w Przęcławiu (Prenzlau) konsekrował wielki ołtarz w tamtejszym kościele dominikanów. Od 1 grudnia 1343 r. spotykamy go w Moguncji. Zmarł prawdopodobnie przed 1351 r.⁶

Trzecim z kolei był augustianin, Jan biskup tytularny Beer Szeby w Palestynie. Prowizję papieża Klemensa VI otrzymał 22 sierpnia 1347 r.⁷ W 1350 r. był już biskupem pomocniczym w Magdeburgu. Będąc biskupem pomocniczym w Kamieniu Pomorskim, poświęcił 21 stycznia 1357 r. ołtarz Aniołów i Jedenastu Tysięcy Panien w kościele augustianów w Stargardzie Szczecińskim. Zmarł ok. 1391 r.⁸

Czwartym biskupem pomocniczym był dominikanin, Gozwin z Lubeki, biskup tytularny Evelonensis (Abelonensis od wyspy na Morzu Czarnym). Prowizję papieża Innocentego VI uzyskał 11 stycznia 1359 r. W bliżej nieznanym czasie poświęcił kościół Gros (Groß) Methling w diecezji kamieńskiej i 4 czerwca 1368 r. towarzyszył biskupowi Szwerynu Fryderykowi przy poświęceniu kościo-

⁵ Pommersches Urkundenbuch, t. VIII, nr 5252-5253; M. Wehrmann, *Kamminer Weihbischöfe*, „Monatsblätter” (1936)50, s. 98; K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 194-195; E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 34-35.

⁶ E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 35; K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 195-196.

⁷ K.R. Prokop (*Biskupi zachodniopomorscy*, s. 195-196) idąc za Ryszardem Walczakiem, paleografem, sugeruje, że mógł być to nawet rok 1348.

⁸ H. Bütow, *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, „Monatsblätter” (1938)52, s. 116; M. Wehrmann, *Kamminer Weihbischöfe*, s. 98.

ła cystersów w Doberanie w Meklemburgii, zapewne zastępując biskupa Jana z książąt sasko-lauenburskich⁹.

Kolejnym był Jan biskup tytularny Tany, dzisiejszego Azowa nad Morzem Azowskim. Pochodził z duchowieństwa zakonnego, jednakże brak danych, z którego zakonu. 23 kwietnia 1380 r. poświęcił ołtarz kościelny w Teterowie (na Zaodrzu)¹⁰.

Szóstym z kolei był cysters, Mikołaj Plate z Jüterboga (diecezja brandenburska), biskup tytularny Konstancji w Fenicji. Papież Grzegorz XI 28 lutego 1375 r. nadał mu prowizję. Jako *vicarius generalis in pontificalibus* biskupa Filipa von Rehberg 5 kwietnia 1385 r. udzielił odpustu odwiedzającym relikwie w kościele augustianów w Stargardzie Szczecińskim¹¹. Zmarł 20 września 1391 r.

Kolejnym biskupem był dominikanin, Jan biskup tytularny Maieriny na Chersonesie greckim. Prowizję papieską uzyskał po 4 marca 1377 r. 17 marca 1388 r. poświęcił w Chojnie nowy kościół augustianów-eremitów z sześcioma ołtarzami (NMP i św. Marii Magdaleny, św. Jana Chrzciciela i Michała Archanioła, śś. Marcina i Mikołaja, Świętego Krzyża i św. Wawrzyńca, śś. Piotra i Pawła oraz śś. Katarzyny, Barbary i Doroty)¹².

Ostatnim z czternastowiecznych biskupów pomocniczych diecezji kamieńskiej był Jan biskup tytularny orkadzki, a następnie od początku 1394 r. gardarski (Gardar, Gargary na Grenlandii). Papież Urban VI udzielił mu prowizji i święceń biskupich w Rzymie 10 lutego 1384 r. On to, jako *ecclesie Camynensis in pontificalibus vicarius*, 17 kwietnia 1389 r. udzielił odpustu odwiedzającym kaplicę NMP w kościele kolegiackim w Kołobrzegu¹³, a także 6 maja 1395 r. odpustu kościołowi parafialnemu w Güstrow. 28 maja 1396 r. wystawił dokument w Koszalinie, a 6 czerwca 1397 r. udzielił przywileju kościołowi w Malchin po pożarze¹⁴. Następnie aktami z 1406 r., 6-9 października 1407 r. i 23 czerwca 1408 r., wystawionymi w Koszalinie, Chojnie i Karlinie, zatwierdził i poświęcił

⁹ H. Bütow, *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, s. 116; K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 199; E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 36-37.

¹⁰ H. Bütow, *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, s. 117. K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 200; E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 37.

¹¹ H. Bütow, *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, s. 117. K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 200-201; E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 38. K.R. Prokop podaje, że odpustu udzielił augustianom w Chojnie.

¹² H. Bütow, *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, s. 117. K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 204-206; E. Rymar (*Z dawnych dziejów przyodrzańskiej Nowej Marchii*, Chojna 2012, s. 246) wspomina, że poświęcenia dokonał bp Jan Brunonis. Jednakże jak to wspomina K.R. Prokop (*Biskupi zachodniopomorscy*, s. 205), nie mogło tak być, gdyż bp Jan nie miał sakry biskupiej i nie mógł spełnić czynność pontyfikalnej.

¹³ H. Bütow, *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, s. 117; K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 201-204; E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 42.

¹⁴ H. Bütow, *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, s. 118 i M. Wehrmann, *Kamminer Weihbischöfe*, s. 99.

fundacje ołtarzy w nowym kościele Mariackim w Chojnie. Dowiadujemy się też, że ten profesor teologii *vicarius in spiritalibus et temporalibus generalis* biskupa Mikołaja Bock (Buck) z Schippenbeilu nosił nazwisko Winkler. Zmarł w 1432 r.¹⁵

Na okres wakansu biskupa kapituła katedralna wybierała ze swego grona wikariusza kapitulnego, którego nazywano administratorem diecezji. Wybrany administrator posiadał jurysdykcję zarówno w zakresie spraw duchowych, jak i materialnych. Dla usprawnienia urzędowania administrator mianował od razu wikariusza *in spiritalibus* i oficjałów generalnych, względnie zatwierdzał na urzędzie dotychczasowych. Sprawy materialne biskupstwa załatwiała kapituła. Administrator posługiwał się osieroconą kancelarią biskupią.

Po śmierci Jana II z książąt sasko-lauenburskich (na początku 1370 r.) funkcję tę pełnili dziekan Wisław i archidiakon Eckard von Manteuffel – *vicarii generales per capitulum sede vacante constituti*. 29 maja 1370 r. papież Urban V zatwierdził następcę na tronie kamieńskim – Filipa von Rehberg¹⁶.

Funkcję administratora pełnił również Borko VI. Najpóźniej został nim 6 sierpnia 1386 r., wyłoniony przez kapitułę. Biskup Jan IV w diecezji pojawił się – ale tylko w jej części podległej Luksemburgom, bo w Chojnie na terenie Nowej Marchii – 6 listopada 1386 r. Biskup nie otrzymał konfirmacji papieskiej, pozostając biskupem-nominatem. Uznany został jednak przez kapitułę, skoro kanonik Borko 5 lipca 1387 r. określany jest jego wikariuszem¹⁷.

Świeckim administratorem był w latach 1386-1397/98 książę Bogusław VIII. Już 15 marca 1386 r. wójtowie Białogardu i Sianowa oraz rajcy Kamienia Pomorskiego i Białogardu zobowiązali się w Kamieniu Pomorskim wobec książąt Warcisława VII i Barnima V do wierności ich bratu – Bogusławowi VIII, postulowanemu przez kapitułę kamieńską, w przypadku gdy on zostanie biskupem. Biskupem został jednak Jan IV Bruninis (1386-1394). Kapituła wycofała się ze swoich zobowiązań, jednak Bogusław VIII zachował rolę świeckiego administratora we władztwie biskupim¹⁸. W 1394 r. uznał nowego biskupa, Jana V Kropidło z książąt opolskich (1394-1398), i zarządzał władztwem biskupim nadal w latach 1394-1397, kiedy to się o żenił¹⁹. Ostatecznie wycofał się z administrowania dobrami świeckimi diecezji 15 października 1398 r.²⁰

W XIV wieku w Kościele kamieńskim pojawił się także urząd oficjała generalnego. Historyk niemiecki W. Hübner twierdzi, powołując się na dokument

¹⁵ M. Wehrmann, *Kamminer Weihbischöfe*, s. 99; K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 201-204; E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 42-46.

¹⁶ CDB XXI, s. 196.

¹⁷ E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 41.

¹⁸ M. Wehrmann, *Das Caminer Bisthum in der Jahren 1385-1395*, Stettin 1898, s. 61 i n.

¹⁹ E. Rymar, *Rodowód*, II, s. 40.

²⁰ Tenże, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 45.

biskupa Henryka von Wacholtza (1301-1317) z 16 czerwca 1305 r., w którym wśród świadków wymieniony jest *Woldericus plebanus in Lewin, noster officialis*, że właśnie ten Wolderich był pierwszym oficjałem generalnym. Według niego urząd ten pełnił on do śmierci wspomnianego biskupa²¹. Trudno przyjąć, aby wraz z Wolderichem pojawił się na stałe urząd oficjała, gdyż dwaj następnici znani nam oficjałowie – z 1328 r. oficjał z Dymina i z 1330 r. Herbord Hertdegen – są tylko delegowani do wypełnienia konkretnych zadań²². Być może proboszcz z Lewina miał właśnie taką funkcję do spełnienia. Pierwszym stałym oficjałem generalnym za czasów biskupa Fryderyka von Eickstedt był Johannes von Prenzlau (1333-1338) z siedzibą w Szczecinie i dystryktem *citra Oderam*.

W 1348 r. powstał generalny oficjaliałat w Gryfii (Greifswald) dla okręgu *citra Swinam*, a po 1367 r. w Kołobrzegu – dla obszaru *inter flumina Lebam et Oderam*. W 1380 r. nastąpił podział diecezji na 5 generalnych oficjaliałatów, a mianowicie: w Karlinie dla tegoż okręgu, w Kamieniu podobnie (oba oficjaliałaty wykrojone zostały z dawnego *inter flumina Lebam et Oderam*), w Choszcznie (Arnswalde) dla Nowej Marchii, w Gryfii dla obszaru *citra Swinam et Oderam* i w Szczecinie dla reszty diecezji²³.

Na ogół biskupi przekazywali oficjałom generalnym pełnię swojej władzy sądowniczej, rezerwując sobie sprawy i wypadki najważniejsze. Tak więc do jego kompetencji należały sprawy sądowe duchownych niższych, przyjmowanie i zatwierdzanie legatów, sprawy finansowe instytucji kościelnych i inne kwestie, które podlegały sądom duchownym, np. oskarżenia o karcerstwo i herezję, lichwa, zdrady małżeńskie, nierządy i prostytutcja, bluźnierstwa i morderstwa²⁴.

Ze względu na szeroki zakres spraw rozstrzyganych przez oficjała urząd ten powierzano osobom o odpowiednich kwalifikacjach. Być może podejmowali się tego także biegli w prawie kanonicy. Najprawdopodobniej z grona kanoników kapituły kamieńskiej mianował biskup swojego oficjała²⁵. Nie wiadomo, czy biskup stosował tutaj zasadę corocznego ponawiania nominacji oficjała. Niestety, nie wiemy również nic na temat uposażenia tego urzędnika. Wiadomo, że oficjał generalny posiadał swoją kancelarię. W niej pracował mianowany przez oficjała notariusz, który był zarazem notariuszem publicznym. W miarę potrzeby pracowali i inni notariusze. Oficjał posiadał własną pieczęć.

²¹ W. Hübner, *Wolderich, Pfarrer von Lewin der, erste Bischoffsofficial in der Diözese Kammin*. „Monatsblätter” 47(1933)7, s. 105-110.

²² H. Heyden, *Von den bischöflichen Beamten in Pommern*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” (1939) 19, s. 35.

²³ AP-Szczecin, Zbory Wehrmanna sygn. 107, M. Wehrmann, *Oficiales des Bistums Kammin (Material-Sammlung)*.

²⁴ H. Heyden, *Von den bischöflichen*, s. 39.

²⁵ Wykaz oficjałów generalnych Kamienia, patrz Aneks VI.

Przy omawianiu oficjalatu należy również wspomnieć o urzędzie wikariusza generalnego. Urząd ten w diecezji kamieńskiej istniał osobno, niezależnie od oficjalów generalnych. Pierwszym wikariuszem generalnym, poświadczonym źródłowo dopiero w 1269 r.²⁶, był prepozyt kolegiaty Mariackiej w Szczecinie i scholastyk kamieński Hildebrand. Następnym spotykamy dopiero na przełomie XIV i XV wieku w trakcie walk o tron biskupi; głównie za rządów biskupów-nominatów Jana Willekini i Jana Brunonisa, oraz biskupów Jana księcia polskiego i Mikołaja von Schippenbeil²⁷.

Wikariuszami generalnymi byli najczęściej członkowie kapituły katedralnej lub archidiaconi, ale również biskupi pomocniczy czy też opat kołbacki. Niestety, nie wiemy, czy posiadali samodzielny urząd, z własnym personelem niższym i kancelarią. Jak można sądzić, funkcja wikariusza generalnego w diecezji kamieńskiej nie wykazuje cech stałości. Z XIV wieku znamy nazwiska trzech wikariuszy generalnych: Borko von Lobeze – archidiacona ze Stolpe, Philippe von Helpte – prepozyta kapituły kamieńskiej i Michaela Bilde²⁸.

W diecezji kamieńskiej do początku XIV wieku jednostką terytorialną była w głównej mierze prepozytura²⁹ o podobnym zakresie władzy co archidiacon okręgowy. Jej rozwój przypadał zwłaszcza na II połowę XIII wieku³⁰ i utrzymywał się do 1303 r., kiedy to biskup Henryk von Wacholtz dokonał nowej reformy w tym zakresie³¹.

²⁶ Hrico notario episcopi archidiacono in Stetyn, PUB, II, 980; PUB, II, 1323, PUB, III, 1453, PUB, IV, 2092.

²⁷ H. Heyden, *Von den bischöflichen*, s. 35-36; M. Wehrmann, *Kamminer Weihbischöfe*, s. 100-101.

²⁸ G. Wejman, *Organizacja kościelna Kamienia Pomorskiego*, s. 240.

²⁹ Prepozyci na Pomorzu Zachodnim mogli więc nie tylko wizytować kościoły, osoby, miejsca i rzeczy, ale sprawować także opiekę nad klerem parafialnym, zarówno w sprawach dyscyplinarnych, jak i nad majątkiem kościelnym. Nadto mogli egzaminować niższy kler przed święczeniami, czuwali nad przepisami dotyczącymi duszpasterstwa i liturgii. Prepozyci zachodniopomorscy mogli również instytuować i deponować beneficjentów kościelnych, wyrażać zgodę na tworzenie, znoszenie i zamianę beneficjów, a nawet rozgraniczać parafię. Wreszcie posiadali dużą władzę sądowniczą, łącznie z nakładaniem ekskomuniki, suspensy i interdyktu. Należy także wspomnieć, że do kompetencji prepozytów terytorialnych w biskupstwie kamieńskim należało zwoływanie synodów i przewodniczenie im. Zobacz następujące dokumenty: PUB I, 43, 264, 289, 320, 413, 495; PUB II, 706, 1233, 1405; PUB III, 1468, 1587, 1840, 1860, 1882, 1913; PUB IV, 2025.

³⁰ M. Okoń, *Podziały terytorialne diecezji kamieńskiej*, s. 311-312; B. Kumor, *Archidiaconat*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 869-873.

³¹ Rozwijający się do tej pory system archidiakański cechował brak sprężystości administracji i centralizacji władzy. Archidiaconi, mający stanowić organ pomocniczy władzy biskupiej, byli niekiedy od biskupa niezależni ze względu na ich powiązania z instytucjami pozostającymi w luźnym tylko związku z biskupem. Posiadający uprawnienia archidiakańskie opaci byli wybierani przez konwent; w wypadku kolegiat – wyboru dokonywała kapituła, a niekiedy czynnikiem decydującym o ob-

W wydanym 8 kwietnia 1303 r. zarządzeniu z 17 prepozytur³² ustanowił 5 archidiaconatów w: Kamieniu Pomorskim, Dyminie, Uznamiu, Szczecinie i Stargardzie Szczecińskim, których zwierzchnicy mieli rekrutować się spośród członków kapituły kamieńskiej i nosić tytuł „*archidiaconi in ecclesia Caminensi*”³³; jedynie *prepositura maior* była obsadzana przez kapitułę³⁴. Przy instalacji archidiaconi otrzymywali pierścień i wyszywaną złotem kapę³⁵. Stolica Apostolska rezerwowała sobie również prawo do obsadzania archidiaconów w diecezji kamieńskiej³⁶. Archidiaconi mieli do pomocy notariuszy, gdyż prowadzili własną kancelarię. W sprawach sądowych pomagał mu mianowany przez niego oficjał, np. *officiales prepositurae Caminensis*³⁷.

W 1304 r. przybył następny archidiaconat w Słupi (Stolpe). W tym też roku opat ze Słupi przekazał swe archidiaconalne uprawnienia archidiaconowi w Anklam, z tym jednak, że ten archidiaconat nosił dalej nazwę *archidiaconarus Stopensis*. Trochę później został utworzony archidiaconat w Pyrzycach, wymieniony w 1321 r. Także archidiaconat w Pozdawilk weszł do grona archidiaconatów *in ecclesia Caminensi*. W tym charakterze uchwytany jest on po raz pierwszy w 1363 r. W międzyczasie zaś utracił związek z kapitułą w Kamieniu

sadzie stanowiska był ksiązę (Dymin, Pozdawilk). Również okręgi archidiaconońskie nie zawsze miały wyraźnie zarysowany zasięg. Por. H. Heyden, *Die Archidiaconate im Bistum Kammin und ihre Sprengel*, „Wichman Jahrbuch” (1961/1962), 15/16, s. 25-63; W. Hübner, *Bemerkunhen den Archidikonaten des Bistums Kammin*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” (1931) 10, s. 38-56; E. Wiśniowski, *Budowa organizacji kościelnej na Pom. Zach. w wiekach średnich*, „Novum” (1974) 7-8, s. 89-90.

³² Były to: Kamień (1176), Kołobrzeg (1176), Eldena (1209), Dymin (1215), Gryfia (dwudzieste lata XIII w.), Ostrów (1235), Pozdawilk (1239), Szczecin (od 1248 do 1269 siedziba w Łukowie; od 1269 Szczecin, ale już jako – archidiaconat szczeciński), Jagów (1258), Uznam (1288), Myślibórz (1297), Strzelce Krajeńskie (1297), Gorzów Wlkp. (1297). Klasztory posiadające uprawnienia archidiaconońskie: Słupia (1153), Grobia (1155), Darguń (1229-1232) oraz archidiaconat w Pyrzycach (1297).

³³ PUB IV, 2089 i AP, Zbiór Wehrmanna sygn. 62, M. Wehrmann, *Archidiaconat des Bistums Kammin (Material-Sammlung)*.

³⁴ Archidiaconów obsadzał biskup, ale Stolica Apostolska rezerwowała sobie również prawo do obsadzania archidiaconów w diecezji kamieńskiej, jednak co do Kamienia nie ma żadnych wiadomości. Tylko król Ludwik Węgierski starał się, aby jego nadworny kapelan Konrad von Scupellenberch otrzymał godność archidiacona kamieńskiego. Por. J. Allendorff, *Die Archidiaconate*, s. 28-29.

³⁵ J. Allendorff (*Die Archidiaconate*, s. 23) twierdzi, że może tu chodzić o mitrę, gdyż archidiaconi jako infulowani pralaci ukazywali się w niej na uroczystych nabożeństwach.

³⁶ J. Allendorff, *Die Archidiaconate*, s. 28.

³⁷ Wykaz oficjałów archidiaconatu kamieńskiego: Johann 1328, Konrad von Lehten 1335, Bernardus Grunich 1344, Johann von Wien 1349, Mag. Heinrich von Dober 1350, Herman Scherf 1363, Johann von Grimme 1367-1379, Johann Melen 1399, Johann Tyle 1409, Georgius Mesverter 1432, Georg Becker oficjał kamieńskiego prepozyta w okręgu Świdwin, Resko, Łobez i Strzemiele (Stramehl) 1442, Hermann Iasler 1492-12 sierpień, Baltasar Rubake 1492-20 listopad, Jakob Block 1508.

archidiakoniat szczeciński, który w 1337 r. wrócił pod zwierzchnictwo prepozyta Kapituły Mariackiej w Szczecinie. Należy również wspomnieć o archidiakonatach w Nowej Marchii, zwanych archiprezbiteratami, a mianowicie w Golenicach (Schiltberg), Myśliborzu (Soldin), Choszcznie (Arnswalde), Gorzowie Wlkp. (Landsberg), Strzelcach Krajeńskich (Friedeberg) i Czelinie (Zellin). Archidiakonaty Golenice i Myślibórz zostały połączone w jeden archidiakoniat myśliborski i związane w 1344 r. z wicedominatem kamieńskim³⁸. W tym czasie w diecezji kamieńskiej było zatem 8 archidiakonatów i 5 archiprezbiteratów.

Oczywiście priorytetową instytucją w Kościele kamieńskim były kapituły: katedralna i kolegiackie. Do XIV wieku powstały już kapituły katedralna w Kamieniu Pomorskim i kolegiackie w: Kołobrzegu, Ostrowie³⁹ (Güstrow) na ziemi meklemburskiej, Szczecinie i Myśliborzu na terenie Brandenburgii.

W tym czasie powstała czwarta z kolei kapituła kolegiacka, a zarazem druga w Szczecinie – św. Ottona. Erygował ją bp Jan, książę sasko-lauenburski (1343-1370), wkrótce po 3 października 1346 r. przy kościele zamkowym św. Ottona⁴⁰ z 12 kanoniami. Fundatorem jej był książę Barnim III (1297-1368)⁴¹. Poświęcenie kościoła kapitulnego odbyło się 3 października 1346 r. Świątynia o wymiarach: 37 m długości, 15 m szerokości z pięciobocznie zamkniętym prezbiterium, wybudowana została przez księcia⁴². Tam też został on pochowany wraz ze swoją małżonką Agnieszką⁴³.

³⁸ Por. H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Stettin 1937, s. 120-122; J. Alendorff, *Die Archidiakonate*, s. 20-23; H. Heyden, *Von den bischöflichen Beamten in Pommern*, *Blätter für Kirchengeschichte Pommerns* (1939)19, s. 24-33.

³⁹ W literaturze podawane jest nieraz Gustrowo.

⁴⁰ Z. Krzymuska-Fafius, *Kościół pod wezwaniem św. Ottona na zamku w Szczecinie*, „*Studia Pomorskie*”, t. II, Wrocław 1957, s. 217-229.

⁴¹ Książę na koszt miasta wybudował nowy dwór, zwany później Starym Domem, kaplicę z cmentarzem i otaczającym go murem.

⁴² Książę Barnim III rozpoczął w 1345 r. budowę na miejscu rezydencji Warcisława, nowej murowanej rezydencji. Na zamku powstał wówczas także kościół pw. św. Ottona. Usytuowany był na zewnątrz zabudowań dworskich po ich zachodniej stronie. Świątynię rozebrano w latach 1573-1575 w związku z renesansową rozbudową zamku. W 1582 r. zakończono przebudowę. W północnym skrzydle książęcej rezydencji zbudowano także kościół zamkowy (również pw. św. Ottona). Pod nim znajdowała się grzebalna krypta. Ponadto w tym skrzydle na parterze znalazło się książęce oratorium, natomiast na pierwszym piętrze apartamenty księcia, a na drugim księżnej. Dzisiaj kościół stanowi salę Bogusława X, zresztą najokazalszą na zamku szczecińskim. Por. *Przewodnik po Szczecinie*, praca zbiorowa, oprac. red. A. Gawron, Szczecin 1999, s. 43-52; H. Dziurla, *Sztuka Szczecina*, w: G. Labuda (red.), *Dzieje Szczecina wiek X-1805*, t. 2, Warszawa-Poznań 1985, s. 708-709.

⁴³ E. Rymar, *Rodowód książąt pomorskich*, t. II, Szczecin 1995, s. 121.

Kapituła była dwukrotnie potwierdzona przez cesarza Karola IV (1346-1378) w 1348 r. (16 grudnia) i w 1355 r.⁴⁴, a następnie przez papieża awiniońskiego Klemensa VI (1342-1352) 21 lutego 1349 r., który ogłosił możliwość uzyskania jednego roku i 40 dni odpustu dla każdego, kto w święto św. Ottona nawiedzi dziedziniec i kościół św. Ottona⁴⁵. Oczywiście w kolegiacie była możliwość spowiedzi św., a wierni mogli także wysłuchać kazania. Przy kościele zostało ufundowane w 1390 r. bractwo św. Ottona.

W kapitule było 12 kanoników, w tym 3 prałatów: dziekan, prepozyt i scholastyk. Obowiązkiem kapituły była służba w kościele kapitulnym i przy księciu, a także w szkole, w której w zastępstwie kanoników mógł pełnić posługę diakon lub subdiakon. Kanonicy modlili się za księcia i jego rodzinę, a także za zmarłych członków rodziny książęcej. Oczywiście byli zobowiązani brać udział w uroczystościach pogrzebowych, na które otrzymywali od księcia specjalne stroje. Prawo prezenty na członków kapituły poza dziekanem należało do księcia⁴⁶. Archiwista szczeciński H. Hoogeweg wymienia 14 urzędujących dziekanów, w XIV wieku było ich pięciu⁴⁷. Kanonikom pomagali także wikariusze. Niestety, nie znamy ich liczby. Mieli swój dom na terenie zamku⁴⁸. Kapituła szerzyła kult św. Ottona – Patrona Pomorza.

Oczywiście duszpasterstwo było mocno wsparte na życiu parafialnym. Brak źródeł nastręcza wiele trudności w przedstawieniu istniejącej z pewnością koordynacji poczynań duszpasterskich księży pracujących w diecezji kamieńskiej. Model średniowiecznego duszpasterstwa (zresztą i dzisiaj również) zawierał 3 główne elementy: 1. Nauczanie; 2. Uświęcanie; 3. Sprawowanie służby Bożej. W nauczaniu najbardziej w tym względzie uchwytne są kazania⁴⁹. Uświęcanie dokonywało się poprzez sakramenty chrztu św., spowiedzi św., małżeństwa i namaszczenia chorych. W ramach służby Bożej należy wymienić przede wszystkim Mszę św. wraz z komunią św. Wierni mieli obowiązek uczestniczenia we Mszy św. we własnym kościele parafialnym. Dotyczyło to przede wszystkim Mszy św.

⁴⁴ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. 2, Stettin 1925, s. 570.

⁴⁵ Tamże, s. 570; A. Albrecht, N. Buske, *Bischof Otto von Bamberg. Sein Wirken für Pommern*, Schwerin 2003, s. 94.

⁴⁶ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. 2, s. 568.

⁴⁷ Tamże, s. 595. Byli to: Rudolf Bunge (1355-1356), Wilhelm v. Pakulent, zrezygnował w 1358 r., Johann Schwennenz albo Tzwinenze (1370-1374), Heinrich vom Rhein (1380), Nikolaus Darzow (1384-1390).

⁴⁸ Tamże, s. 576-578.

⁴⁹ Na Pomorzu Zachodnim jako środki pomocne w kaznodziejstwie spotykamy: Biblię, Zbiory kazań, Kazania karcące. Z 1346 r. wiemy, że prepozyt kapituły kolegiackiej Najświętszej Maryi Panny w Szczecinie posiadał Psalterz i Graduały, natomiast dziekan Bernhagen „Lyra super psalterium”. Często jest wymieniane „Passionale”. Por. H. Heyden, *Kirchengeschichte von Pommern*, t. 1, s. 117.

niedzielnym i świątecznym. Z przymusem parafialnym łączono też obowiązek przyjmowania w większe uroczystości Komunii św. we własnym kościele. Do służby Bożej należy zaliczyć nabożeństwa oraz sakramentalia: pogrzeb, błogosławieństwa (np. matek po porodzie), a także poświęcenia np.: gromnic w uroczystość Oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny, ziół w dzień Wniebowzięcia Matki Bożej oraz pokarmów-placków i jaj w Wielką Sobotę.

Za kapłanów własnych uważano także miejscowych wikariuszy parafialnych. Na Pomorzu Zachodnim żądano, aby proboszczowie w parafiach o mieszanej językowo ludności znali obydwaj języki: słowiański i niemiecki i spowiadali każdego w jego mowie ojczystej. Duchowni kamieńscy rekrutowali się z różnych warstw społecznych, głównie z rodzin szlacheckich i patrycjuszy, także i mieszczkańskich, a być może i chłopskich⁵⁰. Pomocą duchownym w obsłudze kościołów byli kościelni i zakrystianie.

Do końca XIII wieku powstało ok. 306 kościołów. W latach 1302-1317 pojawiły się 102 nowe kościoły. Czyli na początku XIV wieku w diecezji było 408 parafii⁵¹. Ten generalny obraz wymaga oczywiście rejonizacji. W różnych częściach Pomorza proces rozwoju sieci kościelnej przebiegał z odmiennym natężeniem w różnych okresach czasu⁵².

W celu czynienia miłosierdzia Bożego i rozszerzania kultu Bożego oraz prowadzenia określonej działalności religijnej i społecznej powstawały bractwa⁵³. W diecezji istniały liczne bractwa i cechy, szkoły oraz prężnie rozwijał się kult maryjny. W tym czasie zakładano liczne szkoły. Były one przy kapitule katedralnej, a także kolegiackich oczywiście także w ramach działalności za-

⁵⁰ L. Kücken, *Geschichte der Stadt Cammin in Pommern und Beiträge zur Geschichte des Camminer Dom-Capitels*, Cammin 1880, s. 77.

⁵¹ Z końcem średniowiecza na Pomorzu Zachodnim były 422 parafie i 22 filie. Zob. E.H. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 18.

⁵² Do 1300 r. sieć kościelna rozwinęła się znacznie silniej na terenach na zachód od Odry niż na obszarach wysuniętych w kierunku wschodnim. Na zachód od Odry największe zagęszczenie kościołów obserwujemy na obszarach pogranicznych między biskupstwem w Kamieniu i Szwarzyniu oraz w dorzeczu Piany, na wschód od Odry powstające fundacje kościelne skupiły się przede wszystkim w okolicach Gryfina, Pyrzyca i Stargardu, na północy zaś – w pasie ciągnącym się od ujścia Odry poprzez Wolin, Kamień, Kołobrzeg, Koszalin, Sławno aż po Słupsk. Początkowo okręgi parafialne odznaczały się, podobnie jak i na innych terenach, bardzo dużymi rozmiarami. W miarę przybywania kościołów parafialnych zmniejszyły się też związane z nimi okręgi. Jednakże większość parafii także w okresie późniejszym obejmowała kilka, niekiedy kilkanaście miejscowości. W XVI w. parafie liczyły przeciętnie 8-10 miejscowości, na Rugii nawet do 20.

⁵³ W. Bochnak, *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej od XVI wieku do 1820 roku*, Legnica 2000, s. 14; E. Kuźmak, *Bractwa kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1985, kol. 1013.

konnej. W Trzebiatowie w 1328 r. przy kościele parafialnym działała szkoła pod patronatem opata z Białoboków. 16 sierpnia 1391 r. papież Bonifacy IX wydał dokument erygujący szkołę przy kościele szczecińskim św. Jakuba. W wieku XIV były już w niektórych miejscowościach Pomorza Zachodniego szkoły parafialne, np. w Szczecinie, Bardzie (*Barth*), Dąbiu, Dyminie, (*Demmin*), Garzu, Gryfnie, Gryfii, Gryficach, Pasewalku, Łosicach (*Loitz*), Pyrzycach, Darłowie, Stargardzie, Strzałowie (*Stralsund*), Wołogoszczy (*Wolgast*), Chociwlu, Koszalinie. Do 1364 r. na Pomorzu Zachodnim było w sumie 26 takich szkół⁵⁴. Oczywiście to duchowni byli odpowiedzialni za szkolnictwo w diecezji.

Na Pomorzu Zachodnim, według zebranych przez H. Heydena materiałów, w okresie od XIII do początków XVI wieku uchwytnych jest około 185 różnych organizacji brackich⁵⁵. Pierwsze powstawały w XIII wieku, ale ich rozwój przypada na XIV wiek. W tym czasie były już w 36 parafiach. Do najstarszych należały bractwa kapłańskie, tzw. „kalendy”. W XIV wieku powstało 20 nowych bractw dla poszczególnych okręgów diecezji; w 1310 r. w Maszewie (liczyło 37 kapłanów), następnie w Nowogardzie (1325), Szczecinie przy kościele św. Jerzego (1326), między Płonią, Iną i jeziorem Miedwie (1339), Stargardzie Szczecińskim (1342), Szczecinie przy kościele św. Jakuba (1347), Gryficach (1350), Trzebiatowie (1350), Łobzie (1360), Strzelcach (1361), Cedyni (1362), Mieszkowicach (1368), Myśliborzu (1399) oraz Koszalinie (1380) i Kołobrzegu (1380) – wcześniej miasta te były w zasięgu bractwa obejmującego okręg pomiędzy rzekami Parsęty i Radwii (1343)⁵⁶.

W tym czasie powstały także bractwa Bożego Ciała w: Choszcznie (1359), Kołobrzegu (1363), Gryficach (1375), Stargardzie Szczecińskim przy kościele św. Jana (1382), Świdwinie (1389), Koszalinie (1393); bractwo Ducha Świętego

⁵⁴ K. Trzebiatowski, *Z dziejów szkolnictwa i oświaty na Pomorzu Zachodnim*, w: K. Ślaski (red.), *Pomorze Zachodnie – nasza ziemia ojczysta*, Poznań 1960, s. 239-240.

⁵⁵ H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Köln-Braunsfeld 1957², s. 158-169.

⁵⁶ Kapłani gromadzili się w pewne dni miesiąca, by wspólnie modlić się przy własnych ołtarzach w intencji własnej i za zmarłych na wzór modlitwy zakonników. Ich zadaniem było także niesienie pomocy materialnej i duchowej współbraciom. W późniejszym czasie do bractwa przyjmowano także bogatych mieszczan. Bractwa obejmowały całe obszary, dekanaty, archidiaconaty, wiele parafii. L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej*, Koszalin 1999, s. 27; B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 493; L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej (X-XX/XXI wiek)*, Koszalin 2012, s. 131; E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy*, s. 218-219; H. Heyden, *Von den Kalanden in Pommern*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns”, (1939)20-21, s. 47-47.

w Szczecinie (1309); bractwa maryjne w Chojnie (1399) oraz bractwa wygnańców w: Gryfnie (1327), Chojnie (XIV wiek), Stargardzie Szczecińskim (1363)⁵⁷.

Rozwój miast spowodował, że powstawały różne szpitale: Ducha Świętego (wszystkich na Pomorzu Zachodnim było 40). W XIV wieku powstały m.in. w: Trzebiatowie (1309), Chojnie (1310), Pyrzycach (1311), Słupsku (1311), Koszalinie (1319), Goleniowie (1334), Dąbiu (1346), Sławnie (1363), Kamieniu Pomorskim (1364), Stargardzie Szczecińskim (1364) i Świdwinie (1391); św. Jerzego (wszystkich 70) powstały m.in. w: Szczecinie (1300), Trzebiatowie (1307), Gryfnie (1322), Koszalinie (1333), Rąbinie (1346), Dąbiu (1346), Sławnie (1350), Stargardzie Szczecińskim (1356), Myśliborzu (-); św. Gertrudy (wszystkich 35) powstały m.in. w: Szczecinie (1308), Pyrzycach (1343), Trzebiatowie (1364), Kołobrzegu (1371), Koszalinie (1383) i Gryficach (1388)⁵⁸. Znany był też szpital z kaplicą św. Mikołaja w Chojnie (1312 r.)⁵⁹. Duchowni pełnili także opiekę nad licznymi cechami.

1.3. Duchowieństwo zakonne

Niemalą rolę w rozbudowie organizacji kościelnej biskupstwa kamieńskiego odgrywały zakony męskie. Praktycznie wszystkie występujące zakony w średnio-wiecznym Kościele powszechnym miały również swoje konwenty na Pomorzu Zachodnim. Istniały tutaj zakony: mnisze – benedyktyni, cystersi oraz kartuzi; kanonicy regularni – kongregacji św. Wiktora i premonstratensi; mendykanckie (żebrzące) – dominikanie, franciszkanie, augustianie, karmelici oraz rycerskie – joannici, templariusze i krzyżacy.

Zakony te zajmowały się nie tylko duszpasterstwem (prowadzenie parafii, posługa sakramentalna, posługa kaznodziejska, szkolnictwo), ale także podnoszeniem kultury i gospodarności wśród pracującej ludności: uprawą roli, budową dróg, młynów, ogrodnictwem, pszczelarstwem. Spośród zakonników pojawiali się biskupi ordynariusze i biskupi pomocniczy. Niektóre ważniejsze klasztory prowadziły we własnym zakresie kształcenie kandydatów na zakonników w nowicjatach. Trudno jest powiedzieć, ilu było zakonników w diecezji kamieńskiej w XIV wieku⁶⁰.

⁵⁷ B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, kol. 493; L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego*, s. 27-28; E. Rymar, *Z dawnych dziejów przyodrzańskiej Nowej Marchii*, Chojna 2012, s. 257; H. Heyden, *Bruderschaften, Häuser und Altäre der Elenden in Pommern*, „BStudien NF” 50(1964), s. 28-46.

⁵⁸ L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego*, s. 29; tenże, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 137-138.

⁵⁹ E. Rymar, *Z dawnych dziejów*, s. 64.

⁶⁰ Podaje się, że wszystkich zakonników i zakonnice w biskupstwie kamieńskim było od 700 do 800.

W biskupstwie kamieńskim ponad 80% wszystkich klasztorów utworzono w latach 1170-1300⁶¹. W sumie do końca XIII wieku na terenie biskupstwa kamieńskiego były 32 konwenty i 3 przeoraty⁶². W XIV wieku powstało 5 nowych klasztorów w ramach istniejących już zakonów, 4 klasztory dwóch nowych wspólnot zakonnych: kartuzów i krzyżaków, a nadto doszło do jednej inkorporacji, przeniesienia siedziby wiktorynów i likwidacji posiadłości templariuszy na korzyść joannitów.

W 1300 r. powstał nowy klasztor cystersów w Mironicach. Lokalizacja klasztoru nastąpiła na terenie nadanego cystersom kołbackim dworu, 7 km na północ od Gorzowa Wlkp. nad rzeką Kłodawą, opodal Jeziora Kłodawskiego. Fundatorem klasztoru był margrabia brandenburski Albrecht III, który tegoż roku, 22 maja, nadał cystersom kołbackim piętnaście wsi. Przywilej objął też złoże złota, srebra, żelaza i soli, regale młyńskie, rybołówcze, łowieckie, immunitet sądowy i gospodarczy w takim zakresie, z jakiego na Pomorzu korzystali cystersi kołbaccy. Nadto margrabia Waldemar w 1311 r. za 300 grzywien brandenburskich srebra sprzedał opatowi kołbackiemu i mnichom z Mironic 12 łanów w Kłodawie oraz potwierdził posiadłości w Kłodawie, Santocku, Chwałęcicach, Małyszynie i Łupowie, z prawem polowań i połowu ryb, dochodami z warzelnii soli, kopalni rud, z przeznaczeniem na założenie opactwa. Akt ten potwierdził

⁶¹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1-2, Stettin 1924-25; K. Bobowski, *Uwagi dotyczące sieci klasztorów na Pomorzu Zachodnim w okresie średniowiecza*, s. 9-17.

⁶² Liczbę tę stanowiło 9 zakonów, w tym 2 rycerskie, a mianowicie: *benedyktyni* w Stolpiu nad Pianą (1153 r.) i 2 przeoraty w Szczecinie (1080-1187 r.) oraz Kołobrzegu (1222-1225); *premonstratensi (norbertanie)* w Grobiu na wyspie Uznam (ok. 1155 r.), Białobokach k. Trzebiatowa (przed 1180 r. i ponownie w 1208 r.) i przeorat w Grąbczewie (ok. 1168 r. i powtórna fundacja przed 1224 r.); *cystersi* w Darguniu (1171 r.), Kołbaczu (1173 r.), Eldena k. Gryfii (1199 r.), Bukowie (przed 1252 r.) i Bierzwiku (1286 r.); *wiktoryni (kanonicy regularni paryskiej kongregacji św. Wiktora)* we Wkryujściu (Ückermünde – ok. 1260 r. przeniesiony do Gobelenhagen w 1276 r.), *dominikanie* w Kamieniu Pomorskim (ok. 1228 r.), Gryfii (ok. 1254 r.), Przęsławiu (1275 r.), Pozdawilku (1277 r.), Słupsku (1278 r.) i Myśliborzu (przed 1289 r.), *franciszkanie* w Szczecinie (1240 r.), Gryfii (ok. 1242 r.), Przęsławiu (przed 1251 r.), Pyrzycach (1263-1281/1286), Gryficach (1264), Choszczynie (po 1285 r.); *augustianie-eremici* w podszczecińskim Wilhelmstal (1253 r., przeniesiony zapewne przed 1290 r. do Gardźca Pom. – Gartz a/Oder), Lipianach (1266 r.), Stargardzie Szczecińskim (1270 r.), Chojnie (1290 r.), Strzelcach Krajeńskich (1290 r.), Gorzowie Wlkp. (koniec XIII wieku), *joannici* w Sławnie (1200 r.), Stargardzie Szczecińskim (schyłek XII wieku, w II połowie XIII wieku przeniesiony do Suchania, gdzie ok. 1295 r. utworzono komturę) oraz *templariusze* w Chwarszczanach (1232 r.), Rurce k. Chojny (1249-1261) oraz Czaplunku (1286 r.). Zob. B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, kol. 493; R. Prejs, *Gorzów Wielkopolski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1315.

w 1314 r. margrabia Jan V. Nadane wioski w znacznej części stanowiły lenna rycerskie. Nadanie w całości potwierdził król Ludwik Bawarski w 1323 r.

Zbudowany obok dworu budynek klasztoru został prawdopodobnie zniszczony w 1326 r., podczas wyprawy wojsk Władysława Łokietka z udziałem Litwinów. W kolejnym dokumencie z 1345 r. wspomina się kolejny raz o mnichach i klasztorze. Jednakże należy przyjąć, że proces zakładania opactwa trwał nadal. W 1351 r. margrabia Ludwik Rzymski zwolnił poddanych mnichów od opłat na drogach i ceł przy wywozie drzewa z lasów do miast i wsi. W 1368 r. margrabia Otto potwierdził cystersom kołbackim nadanie z 1300 r. wraz ze swym pełnomocnictwem na budowę nowego klasztoru i osadzenie mnichów oraz wziął filię klasztorną pod swą szczególną opiekę, wyłączając ją spod jurysdykcji swoich urzędników. W 1389 r. wyjednali u papieża Bonifacego IX polecenie zbadania ich skargi i wymierzenie kar kościelnych winnym pozbawienia dochodów, zagarnięcia posiadłości, winnic, domów, stawów rybnych i młynów. Może dla zrekompensowania tych strat margrabia Jan Luksemburski nadał im tegoż roku rozległy pas ziemi bagiennej na północny zachód od klasztoru, na prawym brzegu Kłodawy. Na górnej Kłodawie założono następnie młyny⁶³.

W tym czasie także dominikanie założyli konwent w Ińsku (Nörenberg). Pojawia się on w początkach XIV wieku, a kapituła generalna potwierdziła go w 1334 r.⁶⁴ Mówiąc o dominikanach, należy jeszcze wspomnieć o kamieńskim konwencie, który w wyniku najazdu Brandenburczyków w 1308 r. i dużych zniszczeń w 1311 r., na mocy decyzji księcia Warcisław IV przeniósł się na teren miasta⁶⁵. Zresztą odpowiadało to życzeniom rady miejskiej, gdyż klasztor pozostawał nadal bazą wypadową dla nieprzyjacielskich napadów. W mieście klasztor przylegał bezpośrednio do muru. Prawdopodobnie mnisi zostali zobowiązani do wybudowania i utrzymania tej części muru, która przylegała do ich parceli⁶⁶.

⁶³ A.M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury*, Poznań 1999, s. 112-119; J.L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, Gdynia-Pelplin 2006, s. 52-56; E. Rymar, *Opactwo cysterskie w Mironicach*, cz. 1, *Dwór w Krebsdorf*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (1992)2, s. 41-57; E. Rymar, *Opactwo cysterskie w Mironicach k. Gorzowa*, cz. 2, „Miejsce niebios”, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (1996)3, s. 57-69.

⁶⁴ Kapituła prowincjalna w swoich aktach wspomina o nim kilkakrotnie w drugiej połowie XV wieku i w początkach XVI wieku. W 1519 r. kapituła chełmińska wysłała do niego siedmiu imiennie wymienionych zakonników. W początkach XVI wieku nie liczył nawet dwunastu zakonników i co za tym idzie, nie miał prawa obierania sobie przeora. Jako mniej liczący się konwent odgrywał tylko rolę pomocniczą wobec Kamienia. Por. J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem*, s. 104-105.

⁶⁵ PUB IV, 2697; M. Wehrmann, *Die Zerstörung der Stadt Cammin im Jahre 1308*, „Monatsblätter” (1895)9, s. 141; L. Kücken, *Geschichte der Stadt Cammin*, s. 25.

⁶⁶ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 207.

Według L. Kückena dominikanie zajmowali miejsce na południowy wschód od kościoła Mariackiego⁶⁷. Już w 1313 r. zawarli układ z rycerzem Henrykiem Wacholtzem i jego żoną Elżbietą o przejęciu w wypadku ich śmierci budynku wzniesionego przez Henryka na terenie ogrodu klasztornego. Małżonkowie zastrzegli sobie pogrzeb w kościele klasztornym. Nie wiemy, kiedy dominikanie objęły ten grunt w posiadanie. Stało się to między 1313 a 1335 r.⁶⁸ Mnisi niezbyt dobrze czuli się w mieście, stąd też, gdy wytworzyła się odpowiednia sytuacja, osiedli z powrotem na dawnym miejscu. Kwestia pobytu zakonników w mieście została w historiografii Kamienia szybko zarzucona, głównie pod wpływem autorytatywnych twierdzeń H. Hoogewega i H. Bollnowa⁶⁹. Natomiast L. Kücken nadał tej sprawie odpowiednią rangę. Istnieją dowody na to, że część konwentu pozostała w mieście po odzyskaniu dawnych gruntów przed katedrą, utrzymując tym samym stan posiadania w Kamieniu. Dominikanie mieszkający w mieście mieli swojego przeora, lecz jedność konwentu podkreślano w wielu dokumentach. Na zewnątrz zakon reprezentował przeor klasztoru położonego przed miastem⁷⁰. Było to chyba zrozumiałe – siła ekonomiczna leżała w tych posiadłościach.

Franciszkanie natomiast utworzyli konwent w Drawsku (1385)⁷¹. O klasztorze niestety wiemy niewiele. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1350 r.⁷² Franciszkanie zostali zaproszeni przez margrabiego Ludwika I Starszego Wit-

⁶⁷ L. Kücken (*Geschichte der Stadt Cammin*, s. 26) tak argumentuje swoje stanowisko: „Dowodem na moje przypuszczenie, że klasztor miejski lub jego część powstała tu [tj. koło kościoła Mariackiego] rzeczywiście jest, że w drugiej połowie XVI wieku mieszkał tu pisarz miejski, że dom ten był potem własnością miasta oraz że rada miejska wkrótce po reformacji ufundowała w pobliżu kościoła Mariackiego dom biednych. Prawdopodobnie takie usytuowanie domu biednych wiązało się z decyzją synodu w Trzebiatowie w 1534 r., na mocy której klasztory miejskie podporządkowane zostały zwierzchności miast, pod warunkiem, że dochody z nich płynące przeznaczone będą na utrzymanie domów biednych i szkół”. Wywody te posiadają potwierdzenie w ofiarowaniu biednym jednego z budynków klasztornych na tzw. *Aschenbergu* w końcu XVI wieku.

⁶⁸ PUB V, 1817; odnośnie do chronologii por. H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 106 i 108, przyp. 1; H. Bollnow, *Studien zur Geschichte der pommerschen Burgen und Städte im 12. und 13. Jahrhundert*, Köln-Graz 1964, s. 191, przyp. 108.

⁶⁹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 207 przyp. 4; odnośnie do lokalizacji Kückena „mało prawdopodobne” (*wenig überzeugend*); H. Bollnow, *Studien*, s. 191, przyp. 106: „bez znaczenia” (*belanglos*).

⁷⁰ L. Kücken, *Geschichte der Stadt Cammin*, s. 26.

⁷¹ Miasto ufundował margrabia z Brandenbura w 1297 r. Drawsko zostało lokowane na prawie lubeckim. L. Bończa-Bystrzycki, *Sztuka sakralna diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, „Koszalińsko-Kołobrzeskie Wiadomości Kościelne” (1975) 6-8, s. 198; E. Ryman, *Franciszkanie drawscy na tle dziejów przedreformacyjnej parafii miejskiej Drawska*, w: E. Krasucki (red.), *Drawsko Pomorskie i okolice poprzez wieki. Studia i szkice*, Szczecin 2010, s. 7-19.

⁷² H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 454.

telsbacha do przybycia w jego posiadłości. Prawdopodobnie powołał ich z Choszczna⁷³. Margrabia (Drawsko w tym czasie wchodziło w skład Brandenburgii) zobowiązał się wybudować dla nich klasztor i wyposażyć go. Klasztor znajdował się wewnątrz murów miejskich przy szkole⁷⁴. Zakonnicy pracowali owocnie w mieście i okolicy do reformacji⁷⁵.

Natomiast augustianie-eremici⁷⁶ w tym czasie założyli dwa klasztory w Nakle nad Pianą (Anklam) i w Marienthron k. Szczecinka.

Pierwszy klasztor został ufundowany 20 kwietnia 1304 r.⁷⁷ Dokonał tego biskup Henryk von Wachholz. Klasztor został wybudowany obok murów miejskich do 1342 r. Znany trzech przeorów: Ludolfa (1326), Haiericha Hinxt lub Hingest (1386-1389) i Kerstena Warendorp (1398)⁷⁸.

Augustianie osiedlili się także w Świątkach k. Szczecinka 2 lutego 1356 r.⁷⁹ Była to filia klasztoru w Stargardzie Szczecińskim. To tutaj zakonnicy mieli wcześniej swoje posiadłości. Nazwano ją *Marientron – Tron Maryi*. Fundatorami byli Gryfici: Bogusław V, Barnim IV i Warcisław V. W historiografii pojawiły się też inne przyczyny powstania klasztoru: ekspiacyjna, polityczna i eschatologiczna⁸⁰. Fundacja była niezbyt bogata – posiadała tylko 750 ha ziemi, czyli 50 włók, w tym pola, lasy i łąki oraz jezioro Lipie wraz z rzeczką. Ponadto zakonnicy mieli prawo do spiętrzania rzeki przy wykorzystywaniu młyna i prawo połowu w niej. W 1374 r. Bogusław V darował klasztorowi swoje folwarki leżące w pobliżu miasta. Poza tym zakonnicy na swe utrzymanie żebrali – zbierali jałmużny⁸¹.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ W 1537 r. opuścili klasztor i miasto pod naciskiem szerzącego się luteranizmu. H. Heyden, *Kirchengeschichte von Pommern*, t. I, Stettin 1937, s. 175; M. Chorzępa, *Zakony w okresie przedreformacyjnym – w granicach dzisiejszej diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, „Koszalińsko-Kołobrzeskie Wiadomości Kościelne” (1975)6-8, s. 240; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 454-455.

⁷⁶ Zakon został założony w 1256 r. we Włoszech, od 1303 r. – zakon żebraczy. W duchowości kładziono nacisk na kult patrona św. Augustyna, ale przede wszystkim na cześć Matki Bożej.

⁷⁷ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 1-12.

⁷⁸ Tamże, s. 12.

⁷⁹ Nie zachował się oryginalny akt fundacyjny klasztoru.

⁸⁰ Ekspiacyjna teoria: Bezpośrednio przed założeniem klasztoru szalała tutaj zaraza, tzw. czarna śmierć; polityczna – gest pojednania książąt wologoskich z biskupami kamięńskimi (tak uważa prof. Zygmunt Boras) i eschatologiczna – *w intencji zbawienia duszy ich* [Bogusława V, Barnima IV i Warcisława V – dop. G.W.] *ojca księcia Warcisława IV, matki Elżbiety oraz przodków* (tak uważa Rafał Simiński). Zob. L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej (X-XX/XXI wiek)*, Koszalin 2012, s. 120-121.

⁸¹ L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 121.

W XIV wieku w diecezji kamieńskiej pojawili się zakonnicy nowego zakonu. Byli to kartuzi, którzy założyli dwa konwenty w Szczecinie-Grabowie i w Korlinie k. Darłowa.

W 1360 r. książę Barnim III założył klasztor kartuzów w Szczecinie *in loco dicto Grabow prope civitatem nostram Stetyn sito* (w miejscu zwanym Grabow położonym w pobliżu miasta nowego Szczecina). Do klasztoru należał także kościół oraz część terenu z ogrodami wykupionymi w 1364 r. od cysterek szczecińskich. Książęta Kazimierz III i Świętobór I w 1370 r. przyznali klasztorowi uposażenie we wsi Stolczyn wraz ze wszystkimi przynależnościami. W ciągu lat klasztor otrzymał dalsze uposażenia. To pozwoliło mu na bardzo wystawny tryb życia⁸².

Drugi klasztor powstał początkowo w Korlinie, a w końcu w Darłowie – *Corona Mariae* lub *Corona beati virginis Mariae* lub *Marienkronen* – Korona Maryi⁸³. Akt fundacyjny z 29 lipca 1394 r. wystawiła Adelajda, wdowa po księciu Bogusławie V, wraz ze swym pasierbem Warcisławem VII i jego synami Bogusławem VIII i Barnimem V. Na założenie klasztoru przekazano teren położony nad jeziorem Wicko, między wsiami Korlino i Łącko. Niestety miejscowość ta nie odpowiadała władzom generalnym kartuzów, dlatego przeniesiono ją do Łącka (z Łącka do Kopania) i do Sławna, a w końcu w 1406 r. do Darłowa; ostatecznie mnisi przybyli tutaj w 1407 r. Oczywiście zmiany te podyktowane były warunkami ekonomicznymi. Początkowo kartuzi otrzymali wieś Naćmierz i niewielkie inne dobra⁸⁴. Zatem ich rozwój przypada na wiek XV.

W 1304 r. doszło do inkorporowania opactwa benedyktyńskiego w Stolpiu do zakonu cystersów⁸⁵. Było to spowodowane trudnościami ekonomicznymi. Kapituła generalna cystersów skierowała tam braci z klasztoru w Pforcie⁸⁶. Ostatnim opatem benedyktyńskim był Dithmar. Nadto znamy 11 opatów cysterskich: Rudolfa (1313-1314), Wedego (1314), Hermana (1336), Hadberta albo Hatbrechta (1336-1343), Konrada von Anklam (1344), Heinricha von Treptow (1346-1352), Arnolda (1355-1358), Heinricha (1360-1362), Arnolda (1372), Bernharda (1399-1393) i Laurentiusa (1398-1400)⁸⁷.

Również w tym czasie wiktoryni zmienili dwukrotnie swoją siedzibę. Najpierw z Tatyni (Hagen lub Gobelenhagen) k. Polic, ok. 1309/1311 do nowej osady Neu-Gobelenhagen (dziś również objętej nazwą Tatynia), a potem do

⁸² T. Białecki, L. Turek-Kwiatkowska, *Szczecin stary i nowy*, Szczecin 1991, s. 105.

⁸³ H. Heyden, *Kirchengeschichte*, t. I, s. 135.

⁸⁴ L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 122-123.

⁸⁵ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 2, s. 653-708; A.M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury*, Poznań 1999.

⁸⁶ K.R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 89.

⁸⁷ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 2, s. 707-708.

Jasienicy⁸⁸. Wieś ta rozciąga się u stóp najwyższego z polodowcowych wzniesień nadodrzańskich w średniowieczu; wschodnią stronę wzgórza opływa rzeczka Gunica. Pierwsza wzmianka o istnieniu w tym miejscu klasztoru występuje w źródłach 1 czerwca 1329 r. Dokument wymienia klasztor na „mons sanctae Marie in Jasenitz”, czyli na „Górze św. Marii w Jasienicy”⁸⁹. Zakonnicy zatem przenieśli się tutaj ok. 1328 r., a na pewno przed 1 czerwca 1329 r. Należeli oni do gałęzi augustianów założonych w Paryżu przez Wilhelma z Champeaux po 1108 r. Od ich opactwa św. Wiktora w Paryżu zakonników nazywano także wiktorynami⁹⁰. Związani byli z ruchem reformy w Kościele. Na terenach Polski nie występowali, jedynie na Pomorzu Zachodnim powstał ten jeden klasztor.

Oddawali się kultowi liturgicznemu i działalności duszpasterskiej, a także posłudze w szpitalnictwie i kaznodziejstwie⁹¹. Związani byli niewątpliwie głębiej i bardziej wielostronnie niż np. zakony mnisze z miejscowym społeczeństwem i Kościołem. Przejawiało się to w ich organizacji. Podlegali oni władzy biskupów i nie mieli egzempcji⁹².

Niestety ich początki w Jasienicy nie wróżyły powodzenia. Kłopoty nękające klasztor opisał proboszcz Eckhard (1336-1366) w liście do biskupa Jana I z Kamienia. Według relacji proboszcza, w 1333 r. na skutek pożaru, który zniszczył klasztor i brak dyscypliny wśród mnichów, życie zakonne praktycznie przestało istnieć, a miejscowy kościół stał opuszczony. Dzięki interwencji biskupa Fryderyka von Eickstedt przywrócono kontakty z klasztorem w Neumünster i wkrótce do Jasienicy przyjechali dwaj kanonicy. Wspomniany proboszcz odbudował klasztor, który przed pożarem składał się z kościoła, jednego skrzydła klasz-

⁸⁸ Ich pierwszym miejscem pobytu był klasztor we Wkryjujściu (Ueckermünde), a potem od 1276 r. Tatynia (Hagen lub Gobelenhagen) k. Polic. Zob. K. Kalita Skwirzyńska, *Jasienica. Czas, przestrzeń, tożsamość*, nr 1, Szczecin b.r., s. 8-12; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 2, Stettin 1925, s. 71-108; T. Kantzow, *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, t. 1, (Księga 1 i 2), tłum. K. Gołda, Szczecin 2005, s. 347-349 i przypis 255.

⁸⁹ B. Kumor, *Kamińska diecezja*, kol. 493; K. Kalita Skwirzyńska, *Jasienica*, s. 14.

⁹⁰ Spośród kongregacji, które odegrały większą rolę w dziejach zakonu kanonicznego, należy wymienić: kongregację arrowezyjską, kongregację św. Rufa, kongregację św. Wiktora, kongregację św. Krzyża z Coimbra, kongregację św. Bernarda, kongregację św. Maurycego, kongregację św. Kwintyniusza, kongregację św. Jerzego in Alga, kongregację Ducha Świętego de Saxia, kongregację Błogosławionych Męczenników od Pokuty, kongregację św. Idziego, kongregację Grobu Świętego, kongregację premonstratenską. Por. T. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Elk 1999, s. 22.

⁹¹ Tamże, s. 23-24.

⁹² Tamże, s. 34. Gdy chodzi o dyscyplinę życia zakonnego, to kanonicy regularni praktykowali z dużą surowością formy życia apostołskiego w ujęciu i interpretacji augustiańskiej, która wszystkie siły skupia na miłości: oddawali się oficjum brewiarzowym, które zajmowało większą część dnia i niektóre godziny w nocy; oddawali się także studium Pisma świętego i innym naukom, nie wyłączając dziedzin czysto świeckich. Zob. K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy*, s. 23.

tornego z refektarzem i dormitorium, ze szpitala, browaru i domu proboszcza. Wsparł go w tym książę Barnim III, który w 1344 r. nadał klasztorowi Stare Warpno z Zatoką Warpieńską i Puszcza Wkrzańską. Kanonicy czerpali także dochody z kilku okolicznych karczem. W połowie XIV wieku mieszkało tutaj już 16 osób, w tym 12 księży, 2 diakonów i 2 subdiakonów. Po śmierci Eckharda probostwo objął Friedrich, a na przełomie XIV i XV wieku Gottfried von Duderstadt (1393-1408)⁹³. Znamy też przeorów klasztoru: Simona (1334-1336), Johanna Helmich (1344-1352), Friedricha (1360-1362), Johanna (1366), Bertolda Schwarte (1352-1374)⁹⁴.

W przypadku zakonów rycerskich, to w tym czasie joannici przejęli posiadłości templariuszy, a także pojawili się Krzyżacy na terenie biskupstwa kamieńskiego. Otóż w 1312 r. papież Klemens V bullą *Ad providam* rozwiązał templariuszy, a ich dobra przekazał joannitom. W przypadku biskupstwa kamieńskiego, 2 maja tegoż roku papież polecił biskupowi, aby on osobiście tego dopilnował, a opornych, którzy by bezprawnie zatrzymali dobra templariuszy, powinien obłożyć klątwą. Zresztą tutaj i sam biskup nie był bez winy, gdyż zatrzymał dla siebie dobra czaplineckie. Ostatecznie biskup tego dopilnował, a margrabia brandenburski Waldemar 29 stycznia 1318 r. uregulował swe stosunki z joannitami⁹⁵. Odtąd kompturie templariuszy w Sławnie z placówkami w Gościnie i Myślnie oraz w Suchaniu i Chwarszczanach (choć komenda leżała na terenie biskupstwa lubuskiego, to uposażenie jej było także na terenie biskupstwa kamieńskiego), a także w Rurce⁹⁶ i Czaplinku stały się joannickimi.

Trzeci z kolei zakon rycerski krzyżaków utworzył w tym czasie swój dom w Bytowie ok. 1321 r.⁹⁷ O parafii katolickiej wspomina się tutaj dopiero w 1329 r. (w dokumencie z 22 czerwca 1335 r. potwierdzony jest kościół parafialny oraz wzmiankowany proboszcz Enslaus, nadto 20 kwietnia 1345 r. i w 1346 r. parafia została uposażona przez krzyżaków w 6 łanów ziemi). W dokumentach z 1350 i 1355 r. wzmiankowany jest proboszcz Piotr. Krzyżacy w Bytowie przebywali do 1454 r., a potem znowu w latach 1460-1466. Początkowo ziemia bytowska była podporządkowana kompturowi słupskiemu, a później bytowskiemu. W listopadzie 1329 r. Krzyżacy wykupili za 800 grzywien dominium i zamek bytowski,

⁹³ K. Kalita Skwirzyńska, *Jasienica*, s. 16-22.

⁹⁴ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 2, s. 108.

⁹⁵ E. Rymar, *Z dawnych dziejów przyodrzańskiej Nowej Marchii*, Chojna 2012, s. 236. Więcej o tym G. Brzustowicz, *Likwidacja zakonu templariuszy w Nowej Marchii i na Pomorzu Zachodnim*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (2009)16, s. 47-60.

⁹⁶ E. Rymar, *Z dawnych dziejów*, s. 170.

⁹⁷ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 2, s. 905-923.

którym w latach 1390-1405 przebudowali na planie prostokąta. W nim mieściła się kaplica na prawym skrzydle zwanym skrzydłem kaplicznym⁹⁸.

Na Pomorzu środkowym Krzyżacy osiedlili się także na terenach przygranicznych, by w ten sposób bronić zagarnięte przez siebie ziemie. Tak było w Człuchowie i Lęborku (ziemie te jednakże nie wchodziły w skład diecezji kamieńskiej). Również w 1384 r. zamieszkali w Świdwinie⁹⁹ i przebywali tam do 1454 r. Właściciel Świdwina Hans von Wedel ze względu na zaciągnięte długi musiał sprzedać zamek i miasto krzyżakom. Nowi właściciele rozebrali stary budynek, a na jego miejscu pobudowali nowy dwukondygnacyjny, mieszczący izby gospodarcze na parterze oraz sale, apartamenty gościnne i kaplicę na piętrze. Drugie piętro otoczone zostało gankiem ze strzelnicami¹⁰⁰.

2. Biskupstwo lubuskie

2.1. Granice diecezji

Podobnie, jak to zostało zaznaczone w biskupstwie kamieńskim, tak i w przypadku biskupstwa lubuskiego, pokazanie granic wprowadza czytelnika w właściwą przestrzeń geograficzną. Biskupstwo lubuskie obejmowało swym zasięgiem kasztelanię lubuską wraz ze stolicą ziemi Lubuszem (*castrum magnum Lubusz*), a także obszar sąsiedniego księstwa Sprewian¹⁰¹. Granice diecezji lubuskiej pokrywały się z niewielkimi odchyleniami z granicami ziemi lubuskiej¹⁰². Jego granice

⁹⁸ L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 117-118.

⁹⁹ Świdwin posiadał strategiczne znaczenie w Nowej Marchii (połączonej z Brandenburgią), będąc bazą do opanowania Pomorza Zachodniego i jednocześnie przecięcia dróg handlowych z Rzeczpospolitą. L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 121.

¹⁰⁰ L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego*, s. 121-122.

¹⁰¹ Księstwo to obejmowało ziemie Barnim i Tetlow wraz ze stolicą – Kopanice (dzisiaj dzielnica Berlina). Por. M. Chorzępa, *Krótki rys historyczny biskupstwa lubuskiego*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” (1961)9, s. 308.

¹⁰² Ziemia lubuska, obejmująca tereny po obu stronach Odry między Śląskiem, Pomorzem Zachodnim i Wielkopolską, należała już za Mieszka I do Polski. Stolicą tej ziemi było miasto Lubusz. W okresie rozbitcia dzielnicowego stała się ziemia lubuska przedmiotem rywalizacji margrabiów miśnieńskich i arcybiskupów magdeburskich. Szczególnie fatalnym w skutkach okazał się spór o schedę w 1248 r. pomiędzy synami Henryka Pobożnego – Bolesławem Rogatką, księciem legnickim, a Henrykiem III, księciem wrocławskim. Bolesław Rogatka w czasie wojny z Henrykiem sprzedał 20 kwietnia 1249 r. połowę ziemi lubuskiej arcybiskupowi magdeburskiemu Wilibrandowi, w celu zapewnienia sobie sprzymierzeńców. W 1251 r. odstąpił drugą część margrabiemu brandenburskiemu. W ten sposób w połowie XIII w. Polska straciła tę ziemię, która stała się punktem wyjścia ekspansji marchii brandenburskiej na pogranicze wielkopolsko-śląskie i wielkopolsko-pomorskie. W 1945 r., na podstawie układu poczdamskiego,

biegły: zachodnia poza Odrą biegła rzekami Sprewą, Łęknicą, Stobrawą i Odrzycą, północna granica od Cedyni na Myślubórz (obie miejscowości leżały poza diecezją), wschodnia okrażała Sulęcín, Małoszyn, Torzyn, Koryta, południową granicę stanowiła Odra¹⁰³. Biskupstwo lubuskie sąsiadowało w swej lewobrzeżnej części od południa z diecezją miśnieńską, od zachodu i północy z brandenburską, a od 1210 r. na północy z kamieńską. Zaś na prawym brzegu Odry graniczyła z biskupstwem wrocławskim, na wschodzie z poznańskim i na północy z kamieńskim¹⁰⁴.

2.2. Duchowieństwo diecezjalne

W tym czasie na stolicy biskupiej zasiadało, zarówno w Górzycy, jak i we Frankfurcie nad Odrą¹⁰⁵, 11 biskupów¹⁰⁶.

Przyglądając się zaś posłudze duchowieństwa diecezjalnego, nie sposób tutaj odwołać się do najbardziej wyeksponowanej instytucji w diecezji, jaką była kapituła katedralna. W interesującym nas czasie nastąpiła zmiana jej siedziby. Miało to miejsce w 1373 r., kiedy to nową siedzibą kapituły stało się miasto Fürstenwalde. Ową zmianę zatwierdził papież Urbana VI 22 czerwca 1385 r. Do 1326 r. kapituła mieściła się w Górzycy. Rozwój Górzycy był jednak solą w oku dla pobliskiego Frankfurtu nad Odrą, stąd też mieszczanie napadli na siedzibę biskupią w 1325 lub 1326 r. i zniszczyli katedrę, siedzibę biskupią i miasto, a biskupa uwięzili. Od 1326 r. kapituła nie miała stałej siedziby, stąd też wraz z biskupem udała się na wygnanie. Początkowo kanonicy mieszkali

powróciła do Polski wschodnia część ziemi lubuskiej. Por. G. Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań 1974, s. 53-54; L. Gutkowski, *Polska a Pomorze Odrzańskie*, Warszawa 1946, s. 27-28; J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960, s. 96-97; A. Weiss, *Terytorium diecezji lubuskiej w średniowieczu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne KUL” (1973)4, s. 83-92.

¹⁰³ H.E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów*, s. 19; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 19(1969), s. 275-276; A. Weiss, *Terytorium diecezji lubuskiej*, s. 83-99.

¹⁰⁴ A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977, s. 133-144; B. Dratwa, *Recenzja*, (A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977, ss. 294), „Studia Paradyskie” (1987)2, s. 416-417.

¹⁰⁵ Lubusz był stolicą do 21 marca 1276 r., kiedy przeniesiono ją na prawy brzeg Odry do Górzycy. Rozwój Górzycy był jednak solą w oku dla pobliskiego Frankfurtu nad Odrą, stąd też mieszczanie napadli na siedzibę biskupią w 1325 lub 1326 r. i zniszczyli katedrę, siedzibę biskupią i miasto, a biskupa uwięzili. Od 1326 r. biskup i kapituła nie mieli stałej siedziby. Stolicą diecezji była oficjalnie nadal zniszczona Górzycza. W tym czasie biskupi mieszkali m.in. w: Frankfurcie (1334-1338 i 1354-1373), we Wrocławiu (1338-1354) i Lubuszu (1354-1373). Począwszy od 1373 r. stolicą diecezji zostało miasto Fürstenwalde. Potwierdził to papież Urban VI 22 czerwca 1385 r. Por. A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 61-64 oraz M. Chorzępa, *Krótki rys historyczny*, s. 313.

¹⁰⁶ Por. M. Chorzępa, *Krótki rys historyczny*, s. 317-318.

we Frankfurcie nad Odrą (prawdopodobnie do 1338 r.), potem we Wrocławiu (1338-1354); tu też w 1533 r. dokonali wyboru biskupa lubuskiego Henryka z Bancz, a następnie od 1354 r. ci z nich, którzy aktualnie pełnili służbę Bożą, przenieśli się do Lubusza¹⁰⁷; np. w 1357 r. kapituła we Wrocławiu odbyła swoją kapitułę generalną¹⁰⁸. Począwszy od 1373 r., kiedy została zniszczona katedra lubuska, kanonicy postanowili przenieść się na stałe do Fürstenwalde; zaczęli tutaj budować swoje domy wokół nowej katedry – kościoła Mariackiego. Jeszcze w 1385 r. gromadzili się na posiedzeniu kapituły w domu kustosza; potem już w osobnym budynku, usytuowanym po północnej stronie katedry, zwanym kapitułarzem.

W tym czasie kapituła składała się z 6 prałatów: prepozyta, dziekana, archidiacona, scholastyka, kantora i kustosza, a liczba kanoników – na prośbę kapituły – mianowana przez biskupa nie mogła przekroczyć 19¹⁰⁹. Oczywiście do połowy XIV wieku kanoników mianował tylko biskup, a od tego czasu wraz z kapitułą¹¹⁰. Z biegiem czasu coraz częstsze były rezerwacje papieskie. Oczywiście kapituła korzystała z największego swojego prawa wyboru biskupa i wprowadzanie go w urządowanie, ale także uczestniczyła na synodzie prowincjalnym w Kaliszu w 1357 r.¹¹¹ czy też wypełniała z polecenia biskupa misje na dworze papieskim, królewskim i książęcym. Z różnym skutkiem wypełniała swój obowiązek Mszy św. konwentualnej i brewiarza konwentualnego. Było to spowodowane zmianą siedziby. Dlatego często w obowiązkach liturgicznych zastępowali ich wikariusze katedralni; znani już w XIII wieku, a w XIV wieku stworzyli osobną korporację¹¹².

Owa korporacja to dzieło bp. Fryderyka (1305[1308]-[1316]1320), który wikariuszom katedralnym nadał statuty oraz zapewnił stałe, niezależne od pensji kanoników, źródło dochodu. Nakazał przekazywać wikariuszom katedralnym część majątku po zmarłych proboszczach w zamian za obowiązek modlitwy za dusze kapłanów. To zaplecze ekonomiczne pozwoliło im zorganizować kolegium mające własną osobowość prawną z możliwością stanowienia o swoich sprawach wewnętrznych i majątkowych. Wyznaczone im przez biskupa nowe zadania podniosły ich rangę w hierarchii diecezjalnej. Stali się oni oficjalną instytucją

¹⁰⁷ Biskup Henryk z Bancz w 1354 r. wrócił do diecezji i zamieszkał na stałe we Frankfurcie. Chciał założyć biskupstwo we Frankfurcie, a skoro nie otrzymał pozwolenia, postanowił odbudować katedrę w Lubuszu. Być może, że i tam też przebywał, gdyż biskupi posiadali tam swój zamek do XVI wieku. Por. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 63-64 oraz M. Chorzępa, *Krótki rys historyczny*, s. 313.

¹⁰⁸ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 116.

¹⁰⁹ Tamże, s. 109 i 118-119.

¹¹⁰ Tamże, s. 114.

¹¹¹ Tamże, s. 120.

¹¹² Korporacja upadła w 1550 r. B. Dratwa, *Recenzja*, s. 415.

modlącą się za kapłanów, a to zapewniało im u współczesnych szacunek i spore korzyści materialne. Biskupi, kanonicy i kapłani czynili dość liczne zapisy, mając świadomość stałej modlitwy za nich w katedrze¹¹³.

Po 1373 r. kolegium rezydowało przy katedrze w Fürstenwalde i nosiło nazwę *Vicariatus ecclesie Lubucensis*¹¹⁴. Kolegium przy spełnianiu czynności prawnych reprezentowane było przez 2 lub 3 przedstawicieli bez jakichkolwiek tytułów. Nie jest znana liczba kapłanów kolegium, w kilku dokumentach występują nazwiska 4 wikariuszy, ale działają oni w imieniu innych, stąd można przypuszczać, że było ich więcej¹¹⁵. Przynależność do kolegium wikariuszy było dużym zaszczytem. W hierarchii diecezjalnej zajmowali oni miejsce zaraz za kapitułą katedralną. Członkowie kolegium rekrutowali się z warstwy mieszczańskiej lub z uboższej warstwy szlacheckiej. Wielu z nich pełniło równocześnie funkcję notariuszów, altarzystów lub należało do grona zaufanych urzędników biskupa. Nad kolegium czuwał z urzędu dziekan kapituły katedralnej¹¹⁶.

W kościele katedralnym w XIV wieku, oprócz kolegium wikariuszy funkcjonowała też wikaria wieczysta. Zachowały się dwa nazwiska z tej wikarii – Michała (1354 r.) i Jana Wendila (1382 r.)¹¹⁷. Ich zadaniem było odprawianie nabożeństw i głoszenie kazań w kościele biskupim.

W tym czasie słyszymy także o wikariuszu generalnym i oficjale; obie funkcje w biskupstwie lubuskim pełniła jedna osoba. W praktyce wyglądało to tak, że aktualnie urzędującemu oficjalemu biskup przekazywał urząd wikariusza generalnego. Pierwsza wzmianka o tym urzędzie pochodzi z 1336 r.¹¹⁸ Najczęściej, kiedy biskup udawał się za granicę swojej diecezji, powoływał osobnego wikariusza generalnego, np. w 1336 r. bp Stefan II (1320-1345), przebywając na Śląsku, swoim wikariuszem generalnym ustanowił ks. Mikołaja, a w 1382 r. bp Wacław książę legnicki (1375-1382), kiedy w 1381 r. został administratorem diecezji wrocławskiej, ustanowił wikariuszem generalnym ks. Mikołaja Seckela¹¹⁹. W XIV wieku słyszymy o 3 znanych z nazwiska oficjalach i wikariuszach generalnych: Mikołaju de Poytwinstorph (1366, *vicarius et officialis* biskupa Stefana; od 1339 r. scholastyk lubuski), Mikołaju Seckel (wikariusz generalny

¹¹³ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 126.

¹¹⁴ Tamże, s. 127.

¹¹⁵ Tamże, s. 128.

¹¹⁶ Tamże, s. 128.

¹¹⁷ Tamże, s. 129.

¹¹⁸ Wyjątkowo biskup powoływał osobnego wikariusza generalnego, tylko wtedy, gdy udawał się poza granicę diecezji, np. w 1336 r. uczynił to bp Stefan II (1320-1345). Oficjał był jeden, a wraz z podwładnymi tworzyli urząd zwany konsystorzem. Konsystorz urzędował przy boku biskupa. Zob. A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 96-97.

¹¹⁹ Tamże, s. 96.

in spiritualibus biskupa Waclawa, udzielił w 1282 r. urlopu wikariuszowi katedralnemu) i Henryku Freiberg (oficjał i wikariusz generalny *in spiritualibus* biskupa Jana, 18 VI 1388 r. zatwierdził legat altaryjny)¹²⁰.

Oficjał wraz z podwładnymi tworzyli urząd zwany konsystorzem. Konsystorz urzędował przy boku biskupa¹²¹. W skład konsystorza wchodził notariusz. Często jeden z nich był równocześnie notariuszem kancelarii biskupiej.

Na początku XIV wieku na dworze biskupim spotykamy dwóch kapłanów, dwóch kanoników, notariusza i innych, a w 1396 r. słyszymy tylko o 2 kapelanach, staroście (był nim joannita), notariuszu – kapłanie i innych świeckich urzędnikach¹²².

Omawiając sprawy ogólnodiecezjalne, należy jeszcze wspomnieć o synodach. Są poświadczone źródłowo trzy synody. Pierwszy miał miejsce właśnie w XIV wieku za rządów bp. Fryderyka I (1305-1320)¹²³. Niestety nie znamy miejsca jego obrad. Wówczas to uchwalono obowiązek przekazywania wikariuszom katedralnym części mienia ruchomego po zmarłych kapłanach – proboszczach. Dekret tego synodu wyrył się głęboko w świadomości księży, tak że samą należność nazywano synodaliami¹²⁴.

W organizacji terytorialnej biskupstwa lubuskiego w tym czasie było 8 dekanatów: 4 na lewym brzegu Odry i 4 na prawym brzegu Odry¹²⁵. Tutaj spotykamy się także z ciekawym zjawiskiem zrzeszania się kapłanów dekanatu nie tylko w oparciu o dekanalne okręgi, ale także w oparciu o tworzenie dla całej siedziby Bractwa Kalendowego. Istniały takie bractwa w: Kostrzynie, Frankfurcie nad Odrą, Münchenbergu i Fürstenwalde. Zakres zaś czynności dziekana opierał się na jego tradycyjnej funkcji łącznika pomiędzy biskupem a proboszczami. Dziekan troszczył się o ogłoszenie biskupich listów i rozporządzeń; miał prawo wizytować proboszczów swego okręgu; dbał o sprawy kościelne w dekanacie; przewodniczył zebraniom dekanalnego kleru, a także szczególną pieczę sprawował nad dyscypliną kleru i sprawami majątkowymi. Pewne obowiązki określał miejscowy zwyczaj, np. dziekani: kostrzyński i Münchenbergu piastowali zwyczaj godności seniora Bractwa Kalendowego¹²⁶.

Do 1350 r. diecezja lubuska liczyła 166 parafii. Na czele parafii stał proboszcz, nazywany w dokumentach plebanem („plebanus”) lub częściej rektorem kościoła („rector ecclesiae parochialis”). Kościoły w miastach określane były

¹²⁰ Tamże, s. 95.

¹²¹ Tamże, s. 96-97.

¹²² Tamże, s. 90.

¹²³ M. Chorzępa, *Krótki rys historyczny*, s. 318 podaje daty urzędowania – 1305-1320, natomiast A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 130 – 1308-1316.

¹²⁴ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 130-131.

¹²⁵ Tamże, s. 144-153.

¹²⁶ Tamże, s. 152-153.

w źródłach zwykle „ecclesiae” lub z niemiecka „Pfarrkirche”, na wsiach zaś „capelle”¹²⁷. Proboszcz miał zwykle święcenia kapłańskie. Na uposażenie parafii wchodziły z reguły 4 łany ziemi¹²⁸. Oczywiście odrębną grupę dochodów plebańskich stanowiły opłaty wiernych za posługi kościelne oraz zwyczajowe opłaty. Proboszczowie mieli powinność uiszczać opłatę diakonowi z okazji instytucji i coroczne katedratikum; wysokość te uzależniano od uposażenia parafii.

Oprócz kościołów parafialnych w tym czasie istniały także kościoły nieparafialne i kaplice. Powstawały one w okresie od XIII do XV wieku i było ich w sumie 30. W XIV wieku w 10 miejscowościach powstało 14 kościołów i kaplic (4 istniały już w wcześniej)¹²⁹, a mianowicie w: Chwarszczanach (kaplica joannitów – z 1351 r.), Frankfurcie nad Odrą (kaplica Świętego Ducha – z XIV wieku, kościół św. Franciszka – z 1301 r., kościół św. Gertrudy – z połowy XIV wieku i kościół NMP, św. Jana Chrzciciela i Wszystkich Świętych – kartuzów – z 1396 r.), Fürstenwalde (kościół Świętego Ducha – prawdopodobnie czternastowieczny), Gorgast (kościół filialny – przypuszczalnie czternastowieczny), Górzycy (kaplica/kościół – znany już w 1328 r.), Lubuszu (kaplica św. Barbary – z II połowy XIV wieku), Münchenbergu (kaplica/kościół Świętego Ducha – przed połową XIV wieku i kaplica św. Mikołaja – z połowy XIV wieku), Owczary (kościół filialny parafii w Górzycy – początek XIV wieku), Tuchenbaden (kościół filialny, od 1335 r. parafialny) i Zechin (wieś nieparafialna – z 1313 r.)¹³⁰.

W diecezji istniały dwa nieparafialne sanktuaria. Pierwsze poświęcone św. Mikołajowi, a stanowiła ją kaplica w pobliżu wsi Schlagentin (pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1253 r.)¹³¹. Drugim była Górzycza, poświęcona kultowi Matki Bożej – sanktuarium znane już od 1328 r. Na miejsce zniszczonego w tym roku kościoła postawiono kaplicę, w której umieszczono słynny obraz¹³².

W XIV wieku pojawiają się pierwsze wiadomości o istnieniu szpitali. W biskupstwie lubuskim istniało w sumie 13 szpitali w 7 miejscowościach: Frankfurcie, Fürstenwalde, Münchenbergu, Kostrzynie, Ośnie, Sulęcinnie i w Rzepinie. Jeden szpital wypadał więc na ok. 14 parafii¹³³. W XIV wieku powstały one we

¹²⁷ Tamże, s. 166.

¹²⁸ Tamże, s. 164.

¹²⁹ We Frankfurcie nad Odrą istniał już kościół św. Mikołaja – najstarszy w mieście; Lubuszu – kościół NMP – z I połowy XIII wieku i kościół św. Piotra – z początku XIII wieku oraz w Lietzen – kościół w siedzibie komturii templariuszy, a potem joannitów – I połowa XIII wieku.

¹³⁰ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 233-285.

¹³¹ Tamże, s. 173.

¹³² Tamże, s. 248-249.

¹³³ Por. tamże, s. 176-178. W diecezji kamieńskiej 1 szpital przypadła na 5 parafii. Przeważnie w szpitalu przebywało 12 osób. Na ich terenie istniały kaplice.

Frankfurcie nad Odrą – Świętego Ducha – (kościół wybudowany prawdopodobnie w XIV wieku) i św. Marii Magdaleny (miał kaplicę z XIV wieku, początkowo szpital obsługiwał miejscowy proboszcz), Ośnie – św. Gertrudy (kaplica powstała w XV wieku, szpital obsługiwał miejscowy proboszcz), Sulęcinie oraz w Rzeplinie – Świętego Krzyża (kaplica została wzniesiona w XV wieku), Fürstenwalde – Świętego Ducha (z kaplicą i kapelanem) i Müchenbergu – św. Mikołaja (kaplica św. Mikołaja – połowa XIV wieku) i Świętego Ducha (kaplica/kościół – przed połową XIV wieku, początkowo obsługiwał szpital miejscowy proboszcz, a w 1355 r. zostało erygowane w kaplicy beneficjum)¹³⁴. Fundatorami szpitali były gminy miejskie. Szpitale w równej mierze zaspokajały potrzeby doczesne i duchowe. Dlatego w sąsiedztwie szpitali budowano kościoły lub kaplice. W opiekę duszpasterską nad chorymi zaangażowany był wprost duchowny, jeżeli nie było osobnego funduszu troskę nad chorymi sprawował miejscowy proboszcz. Kanonicznie instytuowany na beneficjum przy kościele szpitalnym duchowny („rector hospitalis”) zarządzał nim, będąc jednak zależnym od miejscowego plebana, roztaczał opiekę duszpasterską nad szpitalnikami, katechizował ich i udzielał im sakramentów; niekiedy wraz z ekonomami zarządzał majątkiem szpitala. Od II połowy XIV wieku spotykamy w kościołach szpitalnych prebendy altaryjne z osobnymi, prywatnymi fundacjami, np. w kościele Świętego Ducha w Frankfurcie nad Odrą¹³⁵.

Także cała dziedzina oświaty aż do połowy XVIII wieku była niemal wyłącznie terenem działalności Kościoła. Z erygowaniem prebendy scholastyka łączyło się niewątpliwie powstanie szkoły katedralnej najpierw w Lubuszu, potem w Górzycy, a od 1390 r. we Fürstenwalde. Nauczanie w szkole katedralnej prowadzili prałaci – scholastycy osobiście lub częściej za pośrednictwem opłaconego przez siebie nauczyciela, doktora teologii lub magistra nauk wyzwolonych. Na terenie diecezji lubuskiej, jak podaje ks. prof. Anzelm Weiss, oprócz szkoły katedralnej były inne w: Frankfurcie, Müchenbergu i Lubuszu o rodowodzie trzynastowiecznym¹³⁶. W tym czasie szkoły te były utrzymywane przez księdza proboszcza. Na ich czele stał rektor – kierownik. Funkcję nauczyciela pełnili często księża. Szkoła dawała uczniom podstawowe wykształcenie.

Na terenie diecezji lubuskiej spotykamy w tym czasie także tak ważne w średniowieczu różne bractwa. Były to bractwa kapłańskie: kalendowe i altarystów¹³⁷, a także laickie: Maryjne, Wygnańców.

¹³⁴ Tamże, s. 177-178 i 243-279.

¹³⁵ Tamże, s. 182.

¹³⁶ Tamże, s. 186.

¹³⁷ Tamże, s. 189-197; B. Dratwa, *Recenzja*, s. 422.

Bractwa kapłańskie w tym czasie występowały we Frankfurcie nad Odrą (1350 r.), Fürstenwalde i Müchenbergu (1365) oraz Kostrzynie (1396). Obejmowały one swym zasięgiem cały dekanat lub miasto. Statuty ich zatwierdzał biskup. Członkowie gromadzili się na nabożeństwach przy własnych ołtarzach (np. w Kostrzynie posiadali ołtarz ufundowany w 1396 r.)¹³⁸.

Natomiast znane jest tylko jedno Bractwo Altarzystów we Frankfurcie. Ich statut (ulożony przez altarzystów wraz z proboszczem miejsca) zatwierdził bp Wacław 29 IX 1379 r. Zgodnie z nim bractwo mogło liczyć 36 księży (altarzystów, kleryków, proboszczów sąsiednich parafii) oraz 12 świeckich. Na czele bractwa stało dwóch rektorów, wybranych dożywotnio przez księży oraz dwóch prowizorów, wybieranych na rok przez księży podczas jesiennej sesji. Zebrania ogólne bractwa odbywały się w każdą niedzielę po suchych dniach. Brali w nich udział kapłani oraz zaproszeni członkowie świeccy. We wspomnianą niedzielę bractwo urządzało uroczyste wigilie z procesją i Mszę św. za zmarłych, zwykle na chórze Najświętszej Maryi Panny frankfurckiego kościoła. Po Mszy św. była agapa. Podstawę materialną stanowiły dobrowolne ofiary, opłaty wstępne oraz kary płacone przez zaniedbujących swoje obowiązki członków¹³⁹.

Z bractw laickich należy w tym czasie w pierwszym rzędzie wymienić Bractwo Najświętszej Maryi Panny we Frankfurcie. Jej początków należy szukać w końcu XIV wieku. Zarząd bractwa stanowili dwaj seniorzy pełniący równocześnie rolę prowizorów. Szerzyło ono kult Maryi. Inne stowarzyszenie to Bractwo Wygnańców Müchenbergu i Fürstenwalde. Bractwo w Müchenbergu, znane od 1355 r., współpracowało z Bractwem Unijnym („confratres unionis”). Oba stowarzyszenia zobowiązały się 26 II 1335 r. wobec biskupa, proboszcza i rady miejskiej uposażyć w ciągu dwóch lat altarię bracką pw. św. Mikołaja¹⁴⁰. Kolejne bractwo w Fürstenwalde powstało w I połowie XIV wieku. W 1365 r. otrzymało ono od biskupa Henryka z Bancz dokument nadający wszystkim wstępującym do bractwa i spełniającym na jego korzyść uczynki 40 dni odpustu¹⁴¹. Celem tych bractw było znalezienie dla wędrowców, kupców, pielgrzymów – często bez pieniędzy i bez praw w obcym kraju – mieszkania, pożywienia, zabezpieczenie potrzeb duchowych, a w przypadku śmierci zapewnienie chrześcijańskiego pogrzebu i modlitwy za dusze¹⁴². Kapłani opiekowali się także w tym czasie licznymi cechami.

¹³⁸ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 192.

¹³⁹ Tamże, s. 192-193.

¹⁴⁰ Tamże, s. 194-195.

¹⁴¹ Tamże, s. 194.

¹⁴² H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Köln-Braunsfeld 1957, s. 165 i B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, w: *Księga 1000-lecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969, s. 515-523.

Nie sposób nie zauważyć licznych fundacji prostych, czyli altarii. Na terenie diecezji lubuskiej znanych jest 77 altarii: 73 w miastach i 4 na wsiach. Fundacja ich w 90% pochodziła ze strony mieszczan i korporacji miejskich¹⁴³. W samym Frankfurcie w kościele farnym było 35 altarii, np. rodzina Hokemannów w latach 1312-1367 ufundowała 4 ołtarze, a przy dwóch dalszych byli współfundatorami. Altarzyści byli zobowiązani do odprawienia wyznaczonej liczby Mszy św. (najczęściej 2-3 razy w tygodniu), czytanych lub śpiewanych za duszę fundatora lub jego spadkobierców, a także członków wspólnoty (bractwa, cechów itd.), następnie do troski o godny pogrzeb dobroczyńcy, a także – jeśli altaria była związana z bractwem lub cechem – do odprawienia nabożeństw brackich z okazji świąt patronalnych i kwartalnych z wigiliami za zmarłych.

2.3. Duchowieństwo zakonne

W biskupstwie lubuskim największe posiadłości w dalszym ciągu posiadały zakony rycerskie. Istniejący od połowy XIII wieku templariusze, posiadali swoje posiadłości w Lietzen (od 1244 r. w tej miejscowości mieściła się siedziba komturii), Chwarszczanach (od 1266 r. miejscowość należy do diecezji lubuskiej, wcześniej należała do biskupstwa kamińskiego; templariusze są tutaj od 1232 r. i tutaj mieli także swoją komturę) i Sulęcinnie (dobra te otrzymali w 1244 r., ale podlegały one kompturowi w Chwarszczanach; tutaj pod koniec XIII wieku powstała parafia)¹⁴⁴. Na początku XIV wieku sytuacja ich się nie zmieniła i w tym czasie posiadali swoje kompturie w Lietzen i w Chwarszczanach. W Lietzen posiadali kościół. W 1303 r. znany jest komptur – Bertram z Veltheim (*frater Bertram de Velthim, magister curie in licenizze*)¹⁴⁵. W Chwarszczanach zaś posiadali kościół, dom komptura, a w ich skład wchodziło, obok Chwarszczan, 10 wsi¹⁴⁶. W Sulęcinnie natomiast mieli osobny dwór, gdzie mieszkał zarządca majątku. Należy podkreślić, że życie religijne templariuszy polegało głównie na rozbudowie sieci parafialnej i posłudze duszpasterskiej.

Niestety papież Klemens V pod naciskiem króla francuskiego Filipa IV Pięknego dokonał administracyjnie rozwiązania zakonu¹⁴⁷. Ich dobra przejęli joannici, którzy do tej pory nie posiadali swoich posiadłości na terenie biskupstwa lubuskiego. W 1318 r.¹⁴⁸ przejęli oni posiadłości w Lietzen i w Chwarszczanach.

¹⁴³ B. Dratwa, *Recenzja*, s. 423; A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 197-207.

¹⁴⁴ B. Dratwa, *Zakony na przestrzeni wieków w granicach obecnej diecezji gorzowskiej*, GWK (1976)1, s. 33; A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 210-211.

¹⁴⁵ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 210.

¹⁴⁶ Tamże, s. 211.

¹⁴⁷ J. Dyl, *Sobór powszechny w Wienne (1311-1312)*, „W Drodze” (1991)3, s. 76.

¹⁴⁸ Dopiero w tym roku margrabiowie brandenburscy postanowili wypełnić wolę papieża.

Dobra sulęcińskie zostały zatrzymane przez Askańczyków, a po ich wymarcu przez Wittelsbachów, aż do 1350 r., po czym przeszły na własność joannitów¹⁴⁹.

W połowie XIV wieku joannici nie tylko doskonale zagospodarowali odziedziczone majątki, ale weszli w etap systematycznego powiększania swych włości drogą kupna, brania w zastaw za pożyczki, wreszcie poprzez zmiany. W 1460 r. latyfundia joannitów liczyła 79 miejscowości, w tym 3 miasta, 7 młynów i kilka folwarków¹⁵⁰. W XIV wieku posiadali trzy komturie w: Lietzen, Chwarszczanach¹⁵¹ i w Łagowie¹⁵². Joannici troszczyli się o służbę Bożą, okazując posłuszeństwo przełożonym zakonnym, szanowali kapłanów, troszczyli się o wdowy i sieroty.

Zakony żebracze reprezentowane były w diecezji przez klasztor franciszkański we Frankfurcie nad Odrą. W latach 1301-1324 wzniesli oni tutaj swój klasztor, przy ul. Odrzańskiej. Znany jest z 1312 r. wicegwardian Henryk. W ramach zabudowań klasztornych mieścił się cmentarz klasztorny, na którym obok zakonników pochowano wielu zamożnych z mieszczańskich rodzin¹⁵³. Niestety klasztor nie miał własnego studium domowego. Posiadał za to bibliotekę; niestety nie zachował się żaden katalog przechowywanych tam ksiąg. W wielkim sporze franciszkańskim z I połowy XIV wieku klasztor opowiedział się po stronie spirytualistów i stanął po stronie Ludwika Bawarskiego, przez co wraz z miastem dostał się pod ekskomunikę biskupa lubuskiego, podtrzymaną przez Stolicę Apostolską. W klasztorze odprawiano nadal uroczystą liturgię, chowano zmarłych i udzielano sakramentów świętych. W XIV wieku pod ich kierownictwem żyła w mieście grupa beginek¹⁵⁴.

Zakony mnisze natomiast reprezentował klasztor kartuzów w pobliżu Frankfurta nad Odrą. Klasztor został ufundowany 2 lipca 1396 r. przez magistrat miasta Frankfurt, cztery cechy rzemieślnicze: piekarzy, szewców, krawców, rzeźników oraz całą społeczność miasta. Zgodę na fundację wyraził ówczesny proboszcz ks. Albert Konow, a 12 sierpnia 1396 r. zatwierdził ją biskup lubuski Jan Mraz na prośbę członków rady miejskiej: Fryderyka Belkow, Jana Beyera, Jana Jesara i Jana Rennera¹⁵⁵. Wybór tegoż zakonu podyktowany był szczególną sympatią, jaką cieszył się on w tym czasie w Niemczech. Frankfurcka fundacja została zatwierdzona przez kapitułę generalną w Seitz w 1397 r. Rektorem powstającego klasztoru pw. Exaltatio Beatae Mariae został wyznaczony wikariusz

¹⁴⁹ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 212.

¹⁵⁰ Tamże, s. 212.

¹⁵¹ Tamże, s. 212-213.

¹⁵² E. Rymar, *Z dawnych dziejów*, s. 168.

¹⁵³ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 215.

¹⁵⁴ B. Dratwa, *Recenzja*, s. 424.

¹⁵⁵ A. Weiss, *Organizacja diecezji*, s. 217.

domu szczecińskiego, któremu do pomocy dodano dwóch zakonników i brata konwersa. Klasztor został usytuowany na przedmieściu gubińskim, w pobliżu bramy miejskiej. Dalsze losy tegoż klasztoru związane są z XV wiekiem. W 1404 r., już pw. Miłosierdzia Bożego, wszedł do ogólnoniemieckiej prowincji pod przewodnictwem klasztoru Ogród Maryi k. Pragi, a od 1412 r. należał do nowo utworzonej prowincji saskiej¹⁵⁶.

Ponadto na terenie diecezji leżały dobra kilku klasztorów męskich: cystersów z Lubiąża (konwent otrzymał od Henryka Brodatego dobra Müncheberg oraz wsie: Tomaszewo, Obersdorf, Münchenhofe, Sławęcín i Sieversdorf) i Mironic (w 1300 r. konwent otrzymał wsie: Witnica, Pyrzany, Baranówek i Tarnów w obszarze lubuskim) oraz augustianów z Nowogrodu Bobrzańskiego (w 1226 r. konwent otrzymał wsie: Diedersdorf, Görlisdorf i Rosenthal)¹⁵⁷.

Zakończenie

Wiek XIV to zarówno dla biskupstwa kamieńskiego, jak i lubuskiego czas ciągłego rozwoju duszpasterskiego, religijnego, duchowego oraz organizacyjnego, materialnego i kulturowego. Kapłani w tym czasie posługiwali w urzędach centralnych: oficjalaty i wikariaty generalne oraz pełnili funkcję administratorów diecezji, a także tworzyli kapituły katedralne i kolegiackie, jak również terytorialnych, w roli: archidiaconów i archiprezbiterów (diecezja kamieńska) oraz dziekanów (diecezja lubuska), a także posługiwali w: szkolnictwie, szpitalach, cechach, bractwach laickich. Tworzyli nade wszystko swoje wyjątkowe środowiska posługi i modlitwy poprzez wspólne życie w kapitułach katedralnych i kolegiackich, stowarzyszeniu mansjonarzy, kolegium wikariuszy i wikarii wieczystej (w diecezji lubuskiej), a także bractwa kalendowe i altarystów, a także obejmując różne altarie. Właśnie te środowiska były dla nich miejscami dobrze pojętej jedności kapłańskiej.

Również duchowieństwo zakonne po trzynastowiecznym bujnym rozkwicie w XIV wieku zagospodarowywało nowe przestrzenie. W diecezji kamieńskiej w tym czasie powstało 5 nowych klasztorów w ramach istniejących już zakonów, 4 klasztory w dwóch nowych wspólnotach zakonnych: kartuzów i krzyżaków, a nadto doszło do jednej inkorporacji, przeniesienia siedziby wiktorynów i likwidacji posiadłości templariuszy na korzyść joannitów. W diecezji lubuskiej z kolei, oprócz przejęcia posiadłości templariuszy przez joannitów, pojawiły się dwa nowe zakony: franciszkanie i kartuzi.

¹⁵⁶ Tamże, s. 217.

¹⁵⁷ Tamże, s. 221.

Summary

SECULAR AND MONASTIC CLERGY IN WESTERN POMERANIA AND LUBUSZ LAND
IN THE XIV CENTURY

The XIV century saw the fully developed boundaries of the Diocese of Kamień and Lubusz as well as the ecclesiastical structures of the above-mentioned bishoprics. This fertile ecclesiastical reality is a considerable merit of the local bishops, on the one hand, and of the secular and monastic clergy, on the other. The priests would serve in central offices: general officialates and vicarages. They would also hold the functions of diocesan administrators and form collegiate and cathedral chapters. Moreover, they used to act as territorial administrators fulfilling the roles of archdeacons and archpriests (the Diocese of Kamień) as well as deans (the Diocese of Lubusz). They also served in schools, hospitals, guilds and lay confraternities. Above all, they created their unique milieus of ministry and prayer through community life in cathedral and collegiate chapters, associations of assistant curates, the college of assistant curates and perpetual vicarage (in the Diocese of Lubusz) as well as Kalands Brethern and confraternities of Altarists. It was in those days that the Diocese of Kamień saw the rise of nine new monasteries and one instance of incorporation. In the diocese of Lubusz there appeared two new monastic orders: the Franciscans and the Carthusians.

Bibliografia:**1. Źródła:**

1.1. Archiwalne:

AP-Szczecin, Zbiory Wehrmanna, sygn. 107, M. Wehrmann, *Officiales des Bistums Kammin (Material-Sammlung)*.

1.2. Drukowane:

Codex Diplomaticus Brandenburgensis, A Bd. 21, s. 196.

Pommersches Urkundenbuch, I, 43, 264, 289, 320, 413, 495; II, 706, 980, 1233, 1323, 1405; III, 1453, 1468, 1587, 1840, 1860, 1882, 1913; IV, 2025, 2089, 2092 i 2697; V, 1817; VIII, 5252-5253.

2. Opracowania

Albrecht A., Buske N., *Bischof Otto von Bamberg. Sein Wirken für Pommern*, Schwerin 2003.

Allendorff J., *Die Archidiakonate des Bistums Cammin. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte*, Berlin 1927 s. 18-21.

Białycki T., Turek-Kwiatkowska L., *Szczecin stary i nowy*, Szczecin 1991.

Bobowski K., *Uwagi dotyczące sieci klasztorów na Pomorzu Zachodnim w okresie średniowiecza*, s. 9-17.

Bochnak W., *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej od XVI wieku do 1820 roku*, Legnica 2000.

- Bollnow H., *Studien zur Geschichte der pommerschen Burgen und Städte im 12. und 13. Jahrhundert*, Köln-Graz 1964.
- Bończa-Bystrzycki L., *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej (X-XX/XXI wiek)*, Koszalin 2012.
- Bończa-Bystrzycki L., *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej*, Koszalin 1999.
- Bończa-Bystrzycki L., *Sztuka sakralna diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, „Koszalińsko-Kołobrzeskie Wiadomości Kościelne” (1975)6-8, s. 197-215.
- Brzustowicz G., *Likwidacja zakonu templariuszy w Nowej Marchii i na Pomorzu Zachodnim*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (2009)16, s. 47-60.
- Bütow H., *Zu den Kamminer Weihbischöfen*, „Monatsblätter” (1938)52, s. 116-123.
- Chorzępa M., *Krótki rys historyczny biskupstwa lubuskiego*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” (1961)9, s. 308-319.
- Chorzępa M., *Zakony w okresie przedreformacyjnym – w granicach dzisiejszej diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, „Koszalińsko-Kołobrzeskie Wiadomości Kościelne” (1975)6-8, s. 233-247.
- Dratwa B., *Recenzja*, (A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977, ss. 294), „Studia Paradyskie” (1987)2, s. 407-425.
- Dratwa B., *Zakony na przestrzeni wieków w granicach obecnej diecezji gorzowskiej*, GWK (1976)1, s. 32-39.
- Dyl J., *Sobór powszechny w Vienne (1311-1312)*, „W Drodze” (1991)3, s. 72-77.
- Dziurla H., *Sztuka Szczecina*, w: G. Labuda (red.), *Dzieje Szczecina wiek X-1805*, t. 2, Warszawa-Poznań 1985, s. 703-747.
- Gutkowski L., *Polska a Pomorze Odrzańskie*, Warszawa 1946.
- Heyden H., *Bruderschaften, Häuser und Altäre der Elenden in Pommern*, „BStudien NF” 50(1964), s. 28-46.
- Heyden H., *Die Archidiakonate im Bistum Kammin und ihre Sprengel*, „Wichman Jahrbuch” (1961/1962), 15/16, s. 25-63.
- Heyden H., *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Köln-Braunsfeld 1957².
- Heyden H., *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Stettin 1937.
- Heyden H., *Von den bischöflichen Beamten in Pommern*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” (1939)19, s. 24-38.
- Heyden H., *Von den Kalanden in Pommern*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” (1939)20-21, s. 47-57.
- Hoogeweg H., *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. 1-2, Stettin 1924-1925.

- Hübner W., *Bemerkunhen den Archidikonaten des Bistums Kammin*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” (1931)10, s. 38-56.
- Hübner W., *Wolderich, Pfarrer von Lewin der, erste Bischoffsbevollmächtigter in der Diözese Kammin*, „Monatsblätter” 47(1933)7, s. 105-110.
- Jurkiewicz J.L., *Pomorski szlak cystersów*, Gdynia-Pelplin 2006.
- Kalita Skwirzyńska K., *Jasienica. Czas, przestrzeń, tożsamość*, nr 1, Szczecin b.r.
- Kantzow T., *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, t. 1, (Księga 1 i 2), tłum. K. Gołda, Szczecin 2005.
- Kłoczowski J., *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIII w.*, „Nasza Przeszłość” 6: 1957, s. 83-125.
- Krzymuska-Fafius Z., *Kościół pod wezwaniem św. Ottona na zamku w Szczecinie*, „Studia Pomorskie”, t. II, Wrocław 1957, s. 217-229.
- Kücken L., *Geschichte der Stadt Cammin in Pommern und Beiträge zur Geschichte des Camminer Dom-Capitels*, Cammin 1880.
- Kumor B., *Archidiakonat*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 869-873.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 19(1969), s. 271-351.
- Kumor B., *Kamieńska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 483-497.
- Kumor B., *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, w: *Księga 1000-lecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969, s. 503-545.
- Kuźmak E., *Bractwa kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1985, kol. 1013-1020.
- Labuda G., *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań 1974.
- Łatak T., *Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Ełk 1999.
- Okoń M., *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, „Roczniki Humanistyczne” (1987)2, s. 41-59.
- Okoń M., *Podziały terytorialne diecezji kamieńskiej do początku XIV w.*, „Summarium” 10(30) (1981) s. 311-326.
- Petersohna J., *Die räumliche Entwicklung des Bistums Kammin*, „BStudien Neue Folge” (1971)57, s. 7-25.
- Prejs R., *Gorzów Wielkopolski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1314-1316.
- Prokop K.R., *Biskupi zachodniopomorscy (X-XX w.)*, Koszalin 2003.
- Przewodnik po Szczecinie*, praca zbiorowa, oprac. red. A. Gawron, Szczecin 1999.

- Rymar E., *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002.
- Rymar E., *Franciszkanie drawscy na tle dziejów przedreformacyjnej parafii miejskiej Drawska*, w: E. Krasucki (red.), *Drawsko Pomorskie i okolice poprzez wieki. Studia i szkice*, Szczecin 2010, s. 7-19.
- Rymar E., *Opactwo cysterskie w Mironicach k. Gorzowa*, cz. 2, „Miejsce niebios”, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (1996)3, s. 57-69.
- Rymar E., *Opactwo cysterskie w Mironicach*, cz. 1, *Dwór w Krebsdorf*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (1992)2, s. 41-57.
- Rymar E., *Rodowód książąt pomorskich*, t. II, Szczecin 1995.
- Rymar E., *Z dawnych dziejów przyodrzańskiej Nowej Marchii*, Chojna 2012.
- Trzebiatowski K., *Z dziejów szkolnictwa i oświaty na Pomorzu Zachodnim*, w: K. Ślęski (red.), *Pomorze Zachodnie – nasza ziemia ojczysta*, Poznań 1960, s. 238-265.
- Walicki J., *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960.
- Wehrmann M., *Das Caminer Bisthum in der Jahren 1385-1395*, Stettin 1898.
- Wehrmann M., *Die Zerstörung der Stadt Cammin im Jahre 1308*, „Monatsblätter” (1895)9, 124-127; 139-141.
- Wehrmann M., *Kamminer Weihbischofe*, „Monatsblätter” (1936)50, s. 97-101.
- Weiss A., *Lubuska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 84-91.
- Weiss A., *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, „Studia Kościelnohistoryczne”, t. 1, Lublin 1977.
- Weiss A., *Terytorium diecezji lubuskiej w średniowieczu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne KUL” (1973)4, s. 83-99.
- Wejman G., *Organizacja kościelna Kamienia Pomorskiego w latach 1124-1544*, Szczecin 1997.
- Wiśniowski E., *Budowa organizacji kościelnej na Pom. Zach. w wiekach średnich*, „Novum” (1974)7-8, s. 67-91.
- Wyczawski H.E., *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989.
- Wyrwa A.M., *Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury*, Poznań 1999.